

Oud-Dordrecht, 2000

18^e jaargang, nummer 2

Afgelopen zomer was ik in België. Ik bezocht er de citadel van Dinant en het kasteel van Godfried in Bouillon. Beide keren was er een voortreffelijke gids die heel veel wetenswaardigheden te vertellen had. Wat me opviel was dat beide gidsen het hadden over een belangrijke bouwmeester, in beide gevallen de Fransman Vaubant. Het zal je toch maar gebeuren dat er honderden jaren na je dood nog hoog wordt opgegeven over je bouwkunst. Zou dit met onze Dordtse bouwmeesters Itsz, Van de Berg, De Vries en Lugten ook het geval zijn? De tijd zal het leren. Wel is het een feit dat ze ieder op hun eigen wijze een bijdrage leverden / leveren aan onze Dordtse bouwkunst.

Over de nieuwe uitvoering van ons blad hoorden we tot dusverre alleen maar positieve berichten. Bedankt daarvoor.

Ook deze keer had de redactie weer voldoende materiaal om uit te kiezen. Toch hoeft u dit als lezer er niet van te weerhouden met de redactie mee te denken en wanneer u zelf een artikel heeft geschreven waarvan u denkt/hoopt dat het wellicht ook iets voor de lezers van Oud-Dordrecht zou kunnen zijn of als u een boeiend artikel heeft gevonden dat het doorgeven waard is, laat het ons dan gerust weten.

Van de heer Johan Stavast ontvingen we de oplossing van de vraag wat voor groep mensen er nu te zien is op de foto van het Bagijnhof.

In dit blad weer een artikel van Dirk Beels. Dit maal geen mijmerende wandelaar, maar eerder een mijmerende oud-secretaris van de Kamer van Koophandel, die een goed verhaal hield over de Dordtse industrialisatie in de jaren vijftig. Bovendien is hij samen met Quirine Verwaal op bezoek geweest bij de heer W. van Mourik. Hun interview kunt u hier lezen.

Kitty Hurkmans doet verslag van onze excursie naar 's-Hertogenbosch. Het was weer een heerlijke dag.

Het Stadsarchief leverde ons reeds een vooruitblik op 4 november, de dag dat deel III van De Geschiedenis van Dordrecht verschijnt.

Van mevrouw J. Beijerman ontvingen we materiaal over de tentoonstelling van de atlas van Simon van Gijn. Zeker de moeite waard om een bezoek aan te brengen.

Met het oog op de komende wijnmaand neemt Emile Havers u mee op een wijnrondje Dordt.

Verder staan we nog een keer stil bij de kaart uit 1912 en gaan we dieper in op enkele details.

In het vorige nummer attendeerde de redactie haar lezers op een pas verschenen boek van dr. Arianne Baggerman: "Een lot uit de loterij", familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé & Zoon, 1745-1823. Deze keer een uitvoerig verslag hierover, met als titel "Uitgeverspolitiek in de 18e eeuw."

We wensen u bij het lezen van dit alles weer veel plezier toe.

Herinneringen aan de Dordtse industrie in de jaren vijftig

door D.W. Beels, van 1954 tot 1964 secretaris van de afdeling Dordrecht van de Metaalbond en de Werkgeverskring Dordrecht e.o.

Het was een boeiende tijd, nog zo kort na de tweede wereldoorlog. Het was de tijd van: schaarse grondstoffen, nieuwe markten, een constructief (maar zoekend en tastend) overleg tussen werkgevers en werknemers, de oprichting van onder andere de bedrijfsgeneeskundige dienst, de Woningstichting Vooruitgang (om huizen te bouwen voor de personeelsleden van de aangesloten bedrijven), de eerste streekschool voor het algemeen en op het beroep gericht onderwijs (ondergebracht in de school aan het Kromhout), de Stichting De Mijlpaal (vormingswerk voor de jongeren, die geen leerlingstelselopleiding volgden), de Huishoudelijke en Gezinsvoorlichting (voor de vrouwen van Indische Nederlanders en later voor die van gastarbeiders), de Stichting Hulp door Arbeid (later DSW genaamd) met de onvergetelijke Dirk Jongeneel. Het leven was simpel doordat iedereen elkaar kende en elkaar in en buiten het verband van het bedrijf ontmoette, zoals tijdens één van de avonden van 't Nut (er waren er dertig per seizoen). Men leefde en woonde in Dordt, had hier zijn familie en vrienden, de kinderen gingen hier op school, men deed mee met allerlei sociale activiteiten in kerkelijk of verenigingsverband. De directeurs (vaak eigenaren) van de bedrijven waren gewone Dordtenaren, die dus ten opzichte van hun personeel, gemeentelijke diensten, arbeidsbureau (op het Beverwijksplein), leveranciers en anderszins, voor de volle honderd procent betrokken waren bij alles wat er in de stad gebeurde. Helaas is door fusies, schaalvergroting en forensisme die betrokkenheid teloor gegaan.

De regelgeving was in die tijd wel wat eenvoudiger dan tegenwoordig. Milieu-aspecten speelden nauwelijks een rol, ruimtelijke ordening stond in de kinderschoenen, verkeer en vervoer gaven weinig problemen. Afgezien van de invoering van de vrije zaterdag waren de sociale ontwikkelingen niet ingrijpend. Ook de vakbeweging had er begrip voor dat, vanwege het tekort aan vaklieden, personeel geworven werd in de noordelijke provincies en later in Italië, Spanje en Griekenland en later in Turkije en Marokko.

Mede door het saneringsplan van de binnenstad en de verplaatsing van industriële en ambachtelijke bedrijven naar nieuwe industrieterreinen (in 1951 stapte de eerste huurder in de nieuwe industriegebouwen aan de Nijverheidsstraat) werd veel bedrijvigheid verplaatst. De gemeente streefde naar pluriformiteit onder het motto dat het wanneer het in de ene bedrijfstak slecht gaat het waarschijnlijk in de andere beter gaat. Vandaar bijvoorbeeld dat men verheugd was over de komst van DuPont de Nemours in 1959 omdat de procesindustrie niet ruim was vertegenwoordigd. Dat men toen niet of nauwelijks dacht aan mogelijke milieuproblemen, bewijst de omvangrijke woningbouw precies tegenover het bedrijf. Gelukkig is DuPont wereldwijd een onderneming waar de veiligheid de hoogste prioriteit heeft, zodat zich in de afgelopen 40 jaar nauwelijks problemen hebben voorgedaan.

Daar het niet mogelijk is in dit artikel diep in te gaan op het reilen en zeilen van de industriële bedrijven beperk ik mij tot het noemen van enkele namen om de herinnering levendig te houden.

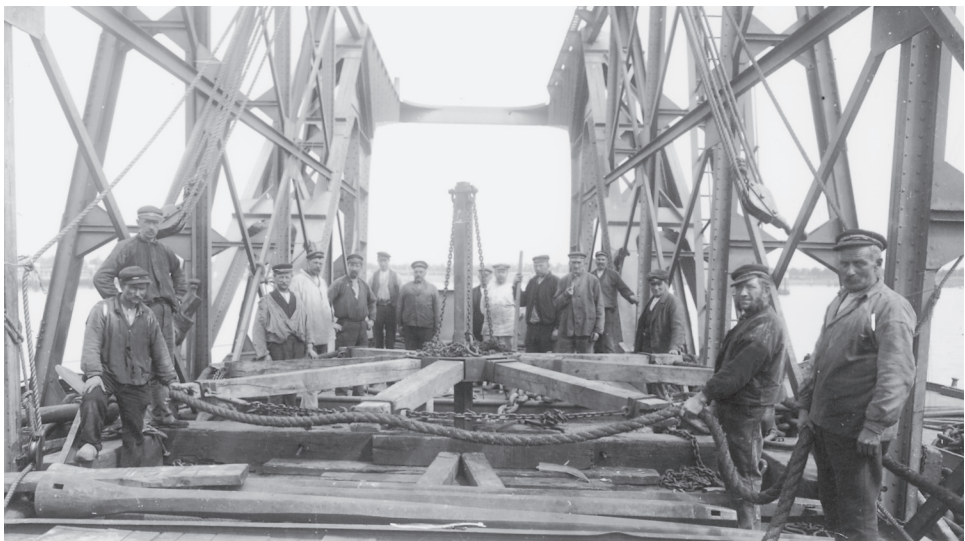
Op de hoek van de Spuiweg en de Burgemeester de Raadtsingel was voorheen *Lips* gevestigd en daarna de *Ardath* sigarettenfabriek. Het rook er altijd heerlijk (in die tijd mocht je nog een sigaret lekker vinden) en directeur Van den Arend was er een enthousiast directeur.

Aviolanda heeft een mooie geschiedenis als vliegtuigfabriek in Papendrecht en Woensdrecht met als hoofdactiviteit de reparatie van militaire (o.a. water-)vliegtuigen. In 1954 werd het een deel van Fokker Dordt: beide bedrijven waren toeleveranciers voor Fokker Schiphol. De hier vervaardigde segmenten werden veelal per schip naar Amsterdam vervoerd. Directeur Goedkoop bedacht dat het voor de passagiers van vliegtuigen wel prettig is om droog en veilig aan en van boord te komen en hij ontwikkelde de 'Aviobridges', die nu op vele plaatsen in de wereld zijn te vinden. Nadat Aviolanda stopte, is de fabriecage overgenomen door Scheepswerf De Biesbosch.

Aan de Merwedestraat was gevestigd *Bakovenbouw den Boer* met vader en zoon Waalwijk en technisch directeur Van der Neut. Het was een zeer gespecialiseerd bedrijf met in binnen- en buitenland een voortreffelijke naam. Helaas werd het overgenomen door een Duits bedrijf en is het geheel verdwenen.

Weduwe J. Bekkers en zoon, later *Verenigde Blikfabrieken* en nog later *Thomassen en Drijver* was gevestigd op de hoek van de Dubbeldamseweg en het Oranjepark. In de jaren vijftig zwaaide Diepeveen daar de scepter. Bekkers was al aan het eind van de negentiende eeuw een begrip; op de tentoonstelling van de Vereniging voor Vak en Kunst in 1888 waren er gelakte vuurschermen en kolen- en turfbakken, 'die in genen dele voor buitenlands fabrikaat hoeven onder te doen'. Later fabriceerde het bedrijf verpakkingblik.

Bolier nam in 1949 *De Avontuur* (19 man personeel) over, die stoommachines maakte en reviseerde en machine- en ketelreparaties uitvoerde, aanvankelijk voor stoomboten, later voor motorsleepboten. Het bedrijf dat gevestigd was aan de Houttuinen, richtte zich geleidelijk aan op grotere motoren, maar bij de revisie van vooroorlogse motoren leverden de tientallen merken en maten veel problemen op. Daarnaast deed Bolier aan algemene machinebouw, onder andere voor werkkransen en baggerschepen. Het bedrijf snakte naar specialisatie en kon dat realiseren door een vertegenwoordiging van MAK in

De pijler aan de Dordtse kant van de Baanhoekbrug in de steigers in 1884. Door deze brug kon de stad vanuit de Betuwe per spoor worden bereikt. De aanleg van spoorwegen in deze waterrijke streken maakte de bouw van vele bruggen en andere kunstwerken noodzakelijk.

(Foto Stadsarchief)

1958. In 1962 werd het bedrijf, daartoe ‘gedwongen’ door de sanering, verplaatst naar de Merwedehaven, alwaar een groot terrein en gemakkelijke bereikbaarheid de mogelijkheid boden te expanderen. Nu is Bolier gericht op de zeevaart (de helft van de 90 medewerkers werkt permanent in Rotterdam). Interessant is nog te melden dat sedert 1978 Lewis-platen (63 cm breed) worden vervaardigd, geschikt voor de renovatie van huizen en gebouwen. Het is een samenwerkingsverband met Reppel (groothandel bouwmaterialen) met een grote export (vooral naar het voormalige Oost-Duitsland). De jaarlijkse productie bedroeg aanvankelijk 100.000 m² per jaar, thans 600.000 m².

De Scheepswerf *De Biesbosch*, in 1910 opgericht door de *Compagnie de Navigation Française Rhénane (CNFR)*, was fabrikant van zee- en binnenschepen. Directeur Veldhuijzen ging in de jaren vijftig naar de Verenigde Staten om te zien hoe daar het vervoer over de Mississippi was ‘gemoderniseerd’ door het gebruik van bakken, niet getrokken maar geduwd door duwschepen. Het was een heel nieuwe ontwikkeling, die veel perspectieven bood.

De *Electromotoren Fabriek EMF*, dominant gevestigd bij de ingang van de stad, startte in 1911 met de fabricage van voornamelijk kleinere types motoren. De namen van Boogaerd, Barendse, Jimmink, Fop Smit en Asselbergs zullen bij velen nog in de herinnering voortleven. Sociaal gezien was het een voorbeeld voor andere metaalbedrijven.

Niet ten onrechte schreef F. Bordewijk:

‘Wij zagen het toch, de stad aan den viersprong der stroomen en overal de snippers van Gothiek? De havens, de een bijt in de ander zonder pijn doen, de oude pakhuizen staan arm in arm, de heer en de werkman zijn hier verbroederd, één voor God. Er is een haven vol dikke stoombootpijpen, één rookt er eventjes, en alle wiebelen zoetjes duttend heen en weer. Maar Dordt motoren. ...

Maar om de oude veste liggen donderrommelend de fabrieken, s nachts schittert weerlicht, blauw of zilver, door de overkappingsruiten. En in het vruchtbaar noodweer ploegt de werkman met drie ploegen de grondstof om tot een eindproduct. Dordt motor, Dordt modern, Dordt paardekracht.’

Hoebee aan de Lijnbaan dateert van 1815 en gaf in de jaren vijftig werk aan 100 tot 125 man. Wij weten het nog: ‘Gerepareerd bij Hoebee: De schipper tevree.’

De gebroeders Bart, Ar, Piet en Wim Hoebee en de jongere generatie Dick en Nars en de vraagbaak voor iedereen Van Dam, runden de zaken op efficiënte maar gemoedelijke manier. Particuliere binnenvaarders waren hun klanten en Elvracht, gespecialiseerd in transport van eetbare oliën in ketels, die warm waren om de olie vloeibaar te houden. Hoofdactiviteit was het onderhoud van schepen, schrappen en teren en niet te vergeten het klinken door de fameuze klinkploegen. Op de dwarshelling van 93 meter lengte en 20 meter breedte lagen de kempenaar (50 meter) en de spits (38 meter) broederlijk in elkaars verlengde. Door de Deltawerken werd het hoogwater lager en de eb hoger, waardoor uitgeweken moest worden naar de Merwedestraat

Johan de Witt aan de Kerkeplaat was een onderdeel van Philips, waar machines werden gefabriceerd voor de diverse vestigingen. Hoogwaardig werk, uitgevoerd door vaklieden, die vrijwel allen een goede vakopleiding hadden genoten, zoals bij Philips gebruikelijk. De namen van Lambeek en Driessen zullen in de herinnering voortleven, zoals van procuratiehouder Wagenaar, zijn rechterhand Quispel en de technische topman Meeuwen.

Koopman, op de Lijnbaan, was gericht op het onderhoud van vooral sleepboten. Plip. Piet, en Henk Koopman en zoon Frits stonden aan het roer, samen met Bouman Sr. en Jr.

Na de Botgenstraat en de Burg. De Raadtsingel kon *Lips* zich ontplooiën op de Staart. Jan Lips was directeur van de brandkastenfabriek (gestart in 1899) en Han Lips van de sleutel- en slotenfabriek (gestart in 1912). Hun Zwager Eras behartigde de commercie. De jongere generatie bestond uit Koos en Ben Lips en Jan van der Spek. Destijds werkten 600 mensen bij het bedrijf, thans 200 bij de brandkasten (nu 'safes' geheten), 250 bij de sleutels en 600 bij beveiliging. Het is duidelijk dat deze laatste afdeling steeds nieuwe eisen stelt aan het bedrijf: gericht op beveiliging van bedrijven, verbonden met elektronische apparatuur. Circa 60% van de output bestaat uit elektronische producten. De *Meterfabriek*, ook op de Lijnbaan (1858), was een onderdeel van de Compagnie des Compteurs in Montrouge (Frankrijk) en vervaardigde gas-, elektriciteit-, en watermeters, gasfornuizen (Dordrecht) en stofzuigers (Excelsior). Jas, Sassen, Le Clerc en Boonstra vormden de directie. Ir. R.A. Jas was onder andere twintig jaar voorzitter van de Kamer van Koophandel. Toentertijd werkten er wel duizend mensen. Na de overname van de Compagnie des Compteurs door de Franse gigant Schlumberger in 1970 werd geleidelijk aan de productie beperkt tot de meet- en regeltechniek. Na de verhuizing in 1981 naar de Kamerlingh Onnesweg en het afstoten van de elektriciteitsmeters in 1996 is het nu een modern assemblagebedrijf voor gas- en watermeters met een personeelsbestand van 140 mensen.

Penn en Bauduin aan de 's-Gravendeelsedijk (1843) was aanvankelijk (aan de Visstraat) een kopergietery om bronzen gaskranen en koperwerk voor schepen te maken. In 1867 kwam Gijsbert van Aardenne in het bedrijf; hij startte met een gietery voor de fabricage van vuurtorens, molenassen, scheepsraderen, bruggen, ornamenten en (rammelvrije) putdeksels. Later groeide het bedrijf uit met een modelmakerij, machinefabriek (o.a. voor Unilever) en een constructiewerkplaats. In de loop der tijden vervaardigde het bedrijf zo'n driehonderd bruggen.

De *Sleutel* aan de Groenmarkt geldt als de oudste bierbrouwerij van Nederland (gesticht in 1433). Na overname door Heineken werd in 1968 de productie beëindigd. Directeuren waren Geuvels, Dozy en Schrama.

Straatman, gevestigd aan de Kuipershaven, legde zich toe op scheepsreparatie en herstel van scheepsschroeven. De laatste directeur was Hoogenboezem, die onder andere jarenlang voorzitter was van de ambachtsschool aan de Reeweg.

Eén van de snelst zich ontwikkelende bedrijven in onze regio was *Tomado*, dat handige draadstalen producten maakte voor de gewone man en vrouw, later in een plastic jasje. De fabrieken stonden in Zwijndrecht en Etten-Leur, de verzinkerij in Zwijndrecht en het hoofdkantoor in Dordrecht. Directeur-eigenaar was Jan van der Togt, die thuis op zijn zolderkamer de eerste producten ontwierp en fabriceerde. Zijn broer Wim was directeur van de verzinkerij. De ontwikkelingen waren spectaculair, maar helaas kwam er veel concurrentie uit het goedkoper werkende buitenland, waardoor uiteindelijk de hele zaak werd verkocht aan Bekaert, een Belgisch bedrijf, gespecialiseerd in gaas en hekwerk. Tenslotte *Victoria*, het bedrijf van de gebroeders Redelé, waarover de Vereniging Oud-Dordrecht een jaarboek heeft laten verschijnen. Schrijver dezes kan alleen zeggen, dat vooral Jan Redelé als voorzitter van de Ned. Maatschappij voor Handel en Nijverheid, departement Dordrecht, als secretaris van de Werkgeverskring en in diverse andere functies op maatschappelijk gebied, veel voor de stad en het bedrijfsleven heeft betekend. Jammer dat het allemaal herinneringen zijn en blijven en dat veel bedrijvigheid niet meer bestaat of in handen is gekomen van mensen, die met de stad en zijn bevolking geen enkele relatie hebben.

Verslag excursie naar 's-Hertogenbosch op 3 juni 2000

Door Kitty Hurkmans

De keuze was dit jaar niet zo moeilijk. De Vriendenkring van Den Bosch had het verslag van Mechelen gelezen en stelde voor om eens bij hen langs te komen.

Wederom was het “welles—nietes”, bus vol en bus leeg, tot op het laatste moment. Wat een spanning!

Met 41 mensen zijn we uiteindelijk op stap gegaan. De weersvoorspellingen waren rond-uit slecht, net als vorig jaar trouwens.

Maar alles was goed geregeld, dus ook de weergoden. Na een comfortabele trip met een splinternieuwe bus om 10.00 uur aankomst aan de Parade. De uitbater van Het Hart van Brabant had het hele terras voor ons uitgezet. De Bossche Bollen lagen al te glimmen, de zon scheen en (puur geluk) ook nog zigeunermuziek. Het leek Budapest wel. Wat een sfeer. Om 11.00 uur voor velen een openbaring: de rondleiding door het Zwanenbroedershuis, een kijkje in het verenigingsleven van de zeer exclusieve en besloten Broederschap van Onze Lieve Vrouwe.

Alleen al de oude boeken deden mij naar een tissue grijpen om de mondhoeken droog te deppen. En een gids met verstand van de zaken. En het was nog steeds mooi weer.

De organisatie van de programma-onderdelen had nogal wat hoofdbrekens gekost. Hierbij kwam de gidsenervaring met de Spidoboten goed van pas. Indeling in groepen met stip.

Gezamenlijke lunch in De Roode Leeuw aan de Dieze, daarna in vier groepen een vaartocht over de Dieze, dan weer in twee groepen met de gidsen van de Vriendenkring.

De lunch verliep snel en was goed. De vaartocht was heel apart, omdat langs de route Bossche kunstenaars hun werk hadden geëxposeerd.

Enkele sfeerbeelden van de vaartocht over de Binnendieze.

In de lucht alleen een paar stapelwolken.

Met mijn groep hadden wij weer een supergids om ons om de Sint-Jan te leiden. Ik heb genoten van de discussies tussen Willem Bloot en deze gids dhr. Vermulst. De tweede groep was ook vol lof over haar gids. Niet alleen kennis van zaken, maar ook smeugig vertellen, met veel anekdotes. Dat is blijkbaar een eigenschap van beneden de grote rivieren. En dan de overeenkomsten met Dordrecht, dat hoorden wij graag, dan kun je vergelijken:

Stokoude stadsrechten, welvaart afgewisseld met grote armoede, een bijna desastreus saneringsbeleid en middeleeuwse Dordtenaren, die afreisden naar het Mirakel van Den Bosch, om voorspraak of als gedwongen bedevaart. Wat betreft het behoud van de binnenstad hebben zij daar hun zaakjes goed voor elkaar; de opbrengsten uit de wandelingen en Binnendiezevaartochten dragen bij aan het restaureren van de monumenten in de stad.

Het succes van de vaartochten is zo groot, dat de Vriendenkring, die geheel uit vrijwilligers bestaat, de organisatie bijna niet meer aankan. Hier houdt de overeenkomst met Dordrecht dus op.

Het weer begon een beetje te veranderen. De zon was weg en het werd wat drukkend. De tijd, die ons resteerde, werd doorgebracht aan de al eerder genoemde Parade, met koel gerstenat en weer muziek erbij.

Onderweg naar huis – met de blinkende bus – barstte een noodweer los. Het slechte weer veroorzaakte een langdurig oponthoud voor de beruchte spoorwegovergang aan de Laan der Verenigde Naties. Wat een geluk!

Bij aankomst aan het Centraal Station was het weer mooi weer.

Volgend jaar hopen wij weer naar België te gaan. Heeft u suggesties voor een leuke excursie, laat het even weten aan de Activiteitencommissie. En: de reisjes zijn niet alleen voor leden, maar ook voor niet-leden van Oud-Dordrecht!

Oud-Dordt leden op excursie in 's-Hertogenbosch.

Wijnrondje Dordt

Een wandeling door het verleden van Dordrecht, stad van de wijnhandel

Vorig jaar verscheen van de hand van Emile Havers en met foto's van Ad Molendijk een boekje van 25 bladzijden over Dordrecht als stad van de wijn.

Deze gezamenlijke uitgave van de Dordtse Alliance Culinaire en het Stadsarchief is bedoeld om nog eens de nadruk te leggen op Dordrecht als wijnstad. De Dordtse Alliance Culinaire zet zich in om de toeristische aantrekkelijkheid van Hollands oudste stad te vergroten en stelt zich borg voor kwaliteit, ambiance en gastvrijheid. De groep bestaat uit zes restaurants, ieder met zijn eigen, zeer gevarieerde en culinaire kwaliteiten. Als jaarlijks terugkerend element organiseren ze in oktober *Dordrecht Wijnstad* met als afsluiting een proeverij met deelname van veel Dordtse horeca en wijnhandelaren.

Op deze wandeling van ongeveer anderhalf uur wordt de geïnteresseerde bezoeker meegenomen langs de belangrijke plaatsen die herinneren aan het rijke verleden van Dordrecht als stad van de wijnhandel. Talrijke typische gebouwen zoals de Wijnkoperskapel, de kranen en de vele wijnkelders zijn verdwenen. Toch is er in het stadsbeeld nog genoeg over om een rondwandeling door het oude centrum te maken met een speciaal oog voor dit aspect van Dordrechts verleden.

Het boekje kost f 3,50 en is o.a. te verkrijgen bij de V.V.V.

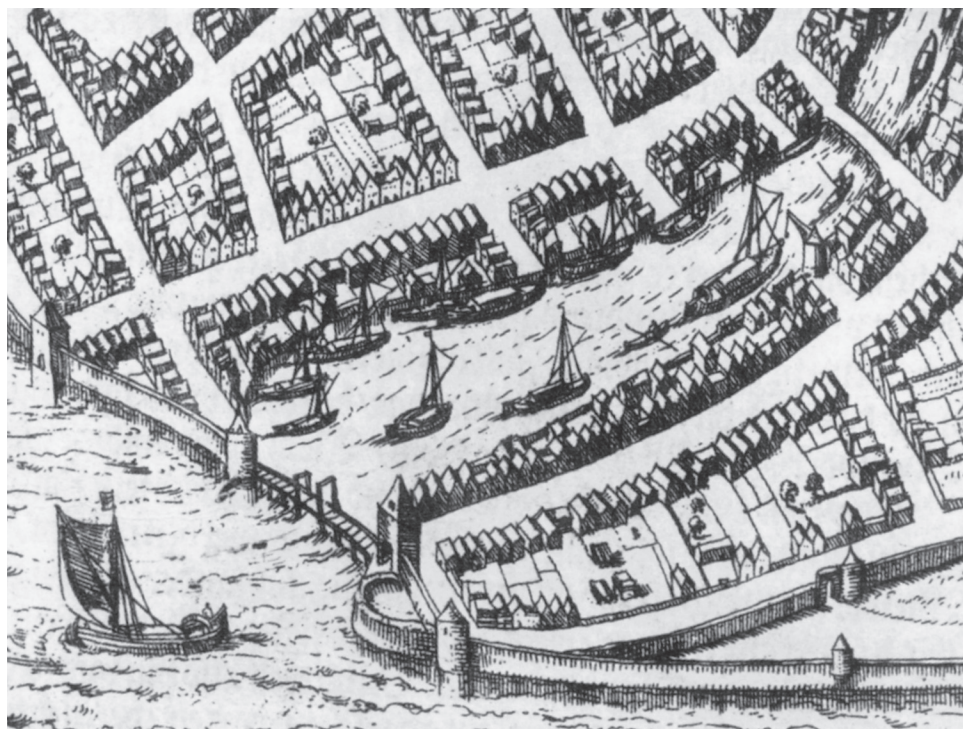
Dordrecht als stad van de wijnhandel.

Al in de tijd van de Romeinen, dus in de eerste eeuwen van onze jaartelling, werd al wijn getransporteerd van Keulen naar bestemmingen overzee, met name Engeland. In die tijd

De Wijnstraat met de Wijnkoperskapel.

Tekening in pen en penseel door Johannes Rutten, gemaakt kort voor de afbraak in 1841.

De Wijnhaven met de Boombrug en de Groothoofdspoort. Detail van de plattegrond uit de atlas van Braun en Hogenberg, ca. 1570.

bestond Dordrecht nog lang niet, maar het heeft bij zijn opkomst wel geprofiteerd van bestaande handelsroutes en er voor gezorgd dat steeds meer kooplieden graag naar Dordrecht kwamen om hun producten van de hand te doen en andere handelswaar in te kopen. Zo groeide in de twaalfde en dertiende eeuw de stad steeds meer uit tot een stapelplaats waar talrijke producten uit het Duitse Rijngebied, het Franse en Wallonische Maasgebied en overzeese gebieden als de Baltische en Noord-Duitse kust voorradig waren. Voor handelslieden was het zeer voordelig een retourlading mee naar huis te kunnen nemen. In Dordrecht kon men rekenen op een ruime keus aan handelsgoederen en die zekerheid in een tijd zonder telefoon, fax of e-mail was voor de koopman een goede aanleiding koers te zetten naar Dordrecht.

Deze toenemende welvaart was uiteraard voor de Hollandse graaf voordelig, want via een systeem van tolleren aan de rivieren was het mogelijk financieel te profiteren. Om deze situatie zich nog meer in het voordeel van de graaf en de stad te laten ontwikkelen, werd in 1299 door graaf Jan I en zijn oom en opvolger Jan II aan Dordrecht het privilege van het stapelrecht verstrekt. Het is zevenhonderd jaar geleden dat dit belangrijke recht aan Hollands oudste stad werd verleend.

Al vanouds was de meeste wijn die op de Dordtse markt kwam, afkomstig uit het Rijn- en Moezelgebied. Ook nu nog bekende wijnstreken als de Elzas, Rheinhessen en het dal van de Moezel leveren diverse typen wijn die voor een groot deel via de Rijn naar Keulen werden verscheept. Vandaar waren het vooral kooplieden en schippers uit plaatsen als

Wezel, Duisburg, Emmerik en later ook Nijmegen die de vaten wijn van Keulen verder vervoerden naar met name Dordrecht. Een groot deel werd vervolgens vervoerd naar andere steden in de Nederlandse gewesten, Vlaanderen en Engeland.

Vanaf de veertiende eeuw komt ook steeds meer import uit Frankrijk, Spanje en Griekenland. Deze Westerse wijnen – omdat ze immers over zee aangevoerd werden – werden ook bijzonder populair. Hoewel vooral Middelburg in deze handel een hoofdrol bleef spelen, wist Dordrecht ook hierin een belangrijke plaats in te nemen.

Naast de kooplieden met hun wijnkelders, waren nog andere Dordtenaren actief in de wijnhandel. Makelaars legden contacten tussen koper en verkoper en hadden recht op een vergoeding bij elke deal. De juiste inhoud van de wijnvaten werd gecontroleerd door de wijnroeiers. Deze namen met de roede – een stok met een oude lengtemaat – de maat om daarmee te kunnen bepalen hoeveel wijn er in het vat zat. Deze officiële meting was nodig voor het bepalen van de bedragen die de handelaar moest betalen aan tol en makelaardij. Het lossen van de schepen werd georganiseerd door de schroders, die het beheer hadden over de kranen langs de havens. Aanvankelijk werden deze benoemd door de graaf, maar in de loop der tijden nam de stad steeds meer van deze voorrechten over, zodat er in de zestiende eeuw alleen nog sprake is van stadsambten.

Het stadsbestuur had trouwens op talrijke gebieden een controlerende rol bij de wijnhandel. Dordrecht had een goede naam en wilde dat graag zo houden. Talrijke voorschriften, *keuren* genoemd, regelden hoe men met de wijn diende om te gaan. Zo waren

Gebouw *De Berckepoort* aan de Nieuwstraat, in de zestiende eeuw bewoond door de wijnhandelaars Hubert Tack en Matthijs Berck. Duidelijk herkenbaar zijn de toegangen tot de vroegere wijnkelders.

er strenge bepalingen tegen het mengen van wijnen of het toevoegen van kleur-en smaakstoffen. Sommige van die regels lijken wel wat erg ver te gaan. Zo was het zelfs niet toegestaan om een nieuw vat aan te breken, wanneer men nog een aangebroken had liggen. Om maar de verdenking van illegale vermenging van soorten wijn te voorkomen, werd het zelfs niet toegestaan in dezelfde kelder Rijnse en Westerse wijnen op te slaan. Zo vindt men in de oude keurboeken een uitgebreide raadgeving op dit gebied teneinde er voor te zorgen dat de Dordtse kwaliteit en reputatie verzekerd bleven.

De grootste bloei kende de Dordtse wijnhandel van de dertiende tot de zestiende eeuw. Dan nemen steeds meer steden zelf aan deze lucratieve zaken deel en raakt Dordrecht zijn vooraanstaande positie kwijt. Er zijn zeker nog tot in deze eeuw grote handelshuizen geweest, maar de internationale en zelfs nationale positie heeft Dordrecht al lang geleden verloren.

Het beroep van *wijnroeier*. De wetenschap van het roeien (meten van de inhoud van een hol lichaam) en het peilen (meten van de vochthoeveelheid) werd eeuwenlang toegepast bij het bepalen van de belasting op wijn. Met behulp van een roeistok en bepaalde formules kon de wijnroeier het verschuldigde bedrag bepalen. (Foto Belastingdienst, Rotterdam)

Oud-Dordrecht in Zetten

interview van Dirk Beels en Quirine Verwaal met Prof. Ir. W. van Mourik

Wie spreekt er nog over een vaartochtje met een pieremachochel over de rivieren bij Dordrecht? Wie spreekt er nog over de commandant van de lange stallen? Wie spreekt er nog over het Vlooientheater aan de Vest? Een goed verstaander – een lezer van Oud-Dordrecht – begrijpt onmiddellijk dat hier een oud-Dordtenaar aan het woord is.

De oud-Dordtenaar is deze keer Prof. Ir. W. van Mourik, die de eerste zesentwintig jaar van zijn leven in Dordrecht doorbracht en daarna menigmaal verhuisde totdat hij zich tenslotte in Zetten vestigde.

De heer Van Mourik werd op 11 augustus 1914 geboren. Hij is dus tijdens de Eerste Wereldoorlog geboren. Hij woonde op Helling 1, van de Spuiweg komende links van de Spuibrug. Hij zat op de school waarvan zijn vader hoofd was, gemeenteschool I in de Hofstraat. Daarna bezocht hij het gymnasium. Vervolgens ging hij in Delft bouwkunde studeren en daarna is hij ongeveer twintig jaar als architect werkzaam geweest. Daarna heeft hij planologie gedoceerd in Wageningen. In de jaren zestig was hij tevens kroonlid van de Rijks Planologische Commissie die o.a. de 2e Nota Ruimtelijke Ordening heeft opgesteld. Zijn oude ‘stiel’ ligt hem echter toch het meest aan het hart. Zijn huidige woning in Zetten heeft hij naar eigen ontwerp verbouwd. Een huis naar zijn hart, het is het huis waarin hij het langst heeft gewoond.

Op school

‘Mijn vader was hoofd van gemeenteschool I’, vertelt hij. ‘Dat was een uitstekende school, je werd er opgeleid om toelatingsexamen te doen voor H.B.S. en Gymnasium. Er zaten dan ook kinderen uit de wijde omgeving van Dordrecht.’ Van Mourik herinnert zich nog dat er vanaf de Voorstraat, zo ongeveer tussen Govers en de Augustijnenkerk, een gangetje naar de school liep. ‘De school leek in die tijd wel een museum. Er stonden opgezette vogels en resten van het Zuid-Afrikaans Museum.’ Waarschijnlijk stonden er vraagtekens in onze ogen, want hij geeft direct uitleg. ‘In het gebouw ‘Waarheid en Vrede’ heeft ooit een verzameling Zuid-Afrikaanse kunst en curiosa van de heer Hidde Nijland opgeslagen gelegen. Het gebouw werd daarom in de wandeling Zuid-Afrikaans Museum genoemd. Op een gegeven moment is deze verzameling bij Fa. Mak van Waay verkocht. Mijn vader heeft toen fondsen bij elkaar gebracht. Het resultaat was dat er een wonderlijke verzameling curiosa, zoals opgezette dieren, een stukje nijlpaardenhuid, pijlen, etc in vitrines in de school stonden en lagen opgesteld’. Van Mourik herinnert zich nog dat een hyena, die ongetwijfeld niet in de vitrines paste, ‘vrij’ stond opgesteld boven de WC-groepen. ‘Ik ben veertig jaar later nog eens bij die oude school op bezoek geweest en de museumbordjes van mijn vader hingen er nog steeds.’

Van Mourik heeft bij zijn vader in de klas gezeten. Dat gaf geen problemen. Misschien werd hij wat strenger aangepakt dan andere kinderen. Als zoon van het schoolhoofd had hij echter ook een bevoorrechte positie. Hij mocht als loopjongen fungeren, dat wil zeggen dingen naar het stadhuis brengen of halen.

Na de lagere schooltijd ging Van Mourik naar het gymnasium. ‘Mijn ouders hebben me niet gestuurd, ik had inspraak.’ En weer borrelen er bij Van Mourik tal van herinneringen op. ‘Daar gaven Verdam (rector) en Hendrix Latijn en Grieks. De eerste overleed tijdens mijn gymnasiumtijd. Lecker (die Duits gaf) was een originele en inspirerende leraar. Hij gaf op meerdere scholen les en wist wel eens niet wat hij op welke school had opgegeven. Hij vroeg bijvoorbeeld of we al eerder ‘*schwere Wörter*’ hadden bestudeerd. Nee? Dan voor de volgende les de eerste vijftien bladzijden’. Dit herhaalde zich enkele malen en deze uitdrukkingen zitten er dan ook in geheid.’

Ook gebeurtenissen op het gymnasium hebben een onuitwisbare indruk achtergelaten. Van Mourik herinnert zich nog goed dat de school maar één stopcontact had. En verder de kwajongensstreken. ‘Midden in het lokaal zat een luchtrooster, een luik met naar buiten toe een afzuigende werking. Daar werden kussens op gelegd. Als het luik open werd gedaan, daalden de kussens neer’.

In zijn gymnasiumtijd leert Van Mourik het eiland en zijn bewoners kennen, zoals de Roo, de bewoner van Weizigt, die zijn paarden afreed op de Krispijnseweg. ‘Een bezienwaardigheid’ zegt Van Mourik over hem, ‘met zijn hangsnor was hij het evenbeeld van Von Hindenburg.’ Mevrouw de Roo was er één van de Santheuvels/Van den Sandhóvell, familie van bierbrouwers en burgemeesters.

Na het gymnasium werd het dus bouwkunde in Delft. ‘De keus voor deze studie werd mij mede ingegeven door mijn fascinatie voor Dordrecht met zijn mooie gevels. Bovendien had een lezing over de restauratie van de Grote Kerk door architect Bilderbeek diepe indruk op mij gemaakt.’

Vrije tijd

Op zaterdag trokken vader, moeder en zoon Van Mourik er vaak met de pieremachochel op uit om tochtjes te maken op de rivieren rond Dordt.

’s Zondagsmiddags ging vader Van Mourik wandelen met de heer Temmink, die aan de St. Jorisweg woonde, tegenover Kunstmin. Hij was hoofd van een MULO. Soms maakte de jonge Van Mourik de wandelingen mee. ‘We liepen dan een rondje Krispijn en langs de begraafplaats, de Watermolenwei, het Bonenpad (de Markettenweg) en de uitgestrekte tuin van Weizigt. Of je maakte een rondje om Dordtewijk, het huis van Repelaer, en dan zag je in de verte de Nieuweweg liggen. In die tijd was Krispijn nog een landelijk gebied; ik heb het volgebouwd zien worden.

Een andere bezigheid voor de zondagmiddag waren de visites. Als je iemand niet thuis trof, liet je een visitekaartje met omgevouwen hoekje achter.

Dagelijks maakte Van Mourik wel een wandeling langs de rivier. In zijn vrije tijd ging hij ook graag roeien. Hij was lid van de Koninklijke Roei- en Zeilvereniging. In 1931 heeft hij zelf nog een keer een eerste prijs gewonnen bij roeiwedstrijden op de Hollandse IJssel. Van Mourik relativeert deze prestatie. ‘Ik heb maar één keer blik gewonnen. Dan mijn kleinzoon, die heeft wel vijf maal blik gewonnen.’

Met de Roei- en Zeilvereniging roeide hij ook om het eiland heen. ‘Met eb ging je de Kil uit, daarna wachtte je bij een zandplaat op de opkomende vloed en dan ging je weer verder. Voor de vissersboten lagen er rollen in de rivier, daar mocht je niet overheen. Natuurlijk deden we dat toch. Eén keer ben ik ter verantwoording geroepen bij het bestuurslid, advocaat Van Drooge, die ons herkend had uit de trein naar Gorinchem.’

Verder werd er ook veel tijd doorgebracht in de boekhandel van A.G. Versteeg (vader van Koos) in de Vleeschhouwersstraat. Dit was vooral een ontmoetingsplek. Van Mourik herinnert zich nog dat Hendrix hier ook vaak kwam. Deze had grote belangstelling voor oude prekenboekjes en voor alle sectetjes in Dordrecht.

En af en toe werd de bioscoop met een bezoek vereerd. 'Je had twee bioscopen: Astoria en Luxor. Mijn vader was lid van de filmkeuringscommissie. Twee films hebben in de jaren twintig een bijzonder grote indruk op mij gemaakt. De eerste was een tragische film over de expeditie van Scott naar de Zuidpool, gemaakt door een fotograaf die van die expeditie met authentiek materiaal was teruggekeerd.

De tweede was "die Nibelungen" van Fritz Lang; die film heb ik met school gezien.'

Rangen en standen

'Voor mijn kinderen heb ik iets opgeschreven over de oude sociale verhoudingen in Dordrecht.

Op de eerste rang stonden de oude Dordtse geslachten, bijvoorbeeld de Stopen en de Vriesendorpen, dan volgden de academici, de burgemeester en de officieren. Op de derde rang kwamen de zakenlieden met aanzien, zoals Anton Reus, de bankier en Herman Reus. En vervolgens de onderwijzers, de boekhouders en de winkeliers achter de toonbank. De Dordtse sociale klasse-indeling kende wel 7 standen.'

Ook op geloofsgebied waren er verschillen.

's Zondags ging de familie van Mourik naar de Nederlands Hervormde kerk. 'In die tijd had je qua dominees een evenredige vertegenwoordiging. Er waren twee vrijzinnige dominees, twee ethische, twee confessionele en twee gereformeerde bonders. Je ging naar de predikant van je keuze, dan eens naar de Grote Kerk, dan weer naar de Mijl. Dordrecht was in die tijd een kleine stad, je kon alles belopen.'

De verschillende geloofsgroepen hadden nauwelijks contact met elkaar. 'Katholieken gingen met katholieken om en gereformeerde bonders met gereformeerde bonders. Je kwam ook niet in aanraking met mensen uit een hogere stand dan waar je zelf uit kwam. Je verkeerde met mensen uit je eigen sociale kring.'

De familie Van Mourik woonde bij de Hellingen. 'De Hellingen had in die tijd een slechte naam. De huisjes aldaar waren klein, er heerste grote armoede en ellende. Soms had men maar één kamer, waar iedereen sliep.'

Hij haalt herinneringen op aan het huis aan de Hellingen met de tuin aan het water en aan de burens: 'Je had Leviticus, die deed in oud ijzer, dan Lagarde, de overbuurman die had een kruidenierswinkel en wat verder weg woonde de commandant van de lange stallen, Achter 's Landswerf.' Hij weet nog hoe tegen de winter bij Leviticus de 'Bru 73' aan de steiger lag en de schipper mosselen verkocht. Hij herinnert zich de twee zwemscholen aan de Vest, één in de buurt van zijn ouderlijk huis en de andere – het vlooientheater – in de buurt van het badhuis bij de Johan de Wittbrug. Daarnaast was er nog een derde zwembad, het netste, bij de Buiten Walevest in de Oude Maas. Vermeldenswaard waren de geweldige feesten die op Koninginnedag werden gegeven – op 31 augustus – in de Mariënbornstraat en de Heer Heyman Suysstraat.

Eens een Dordtenaar, altijd een Dordtenaar

Van Mourik vertelt verder hoe hij genoot van het over de markt lopen en de standwerkers die je van alle kanten toeriepen.

Lang na het officiële interview haalt hij nog allerlei herinneringen op. Dan blijkt ook hoe hij nog betrokken is bij zijn oude geboortestad. Als planoloog en als oud-Dordtenaar betreurt hij dat er indertijd totaal geen respect is geweest voor de Spuihaven. Wij vertellen hem over de verschillende plannen die de Drechtsteden gezamenlijk ontwikkelen. Hierop haalt Van Mourik een nota te voorschijn over de Drechtoevers. Hij blijft graag op de hoogte van het wel en wee van zijn geboortestad. Eens een Dordtenaar, altijd een Dordtenaar!

Foto's van het huis van de familie
Van Mourik.
Voorzijde – landzijde
Achterzijde – waterzijde

Uitgeverspolitiek in de 18e eeuw

In het vorige nummer attendeerde de redactie van Oud-Dordrecht haar lezers op een pas verschenen boek van dr. Arianne Baggerman: 'Een lot uit de loterij', familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé & Zoon, 1745-1823. Uitgevers maakten zich soms sterk voor politieke idealen met de kans op vervolging en berechting. De laatste decennia van de achttiende eeuw droeg een aantal uitgevers de denkbeelden van de patriotten uit, zo ook in Dordrecht. Mevrouw Baggerman geeft in 'Uitgeverij Krap en De Leeuw, een contrast' – een gedeelte van hoofdstuk 3 – een beeld van dit drukkers- en uitgeversgedrag.

Pieter Blussé behoorde, wanneer we zijn fonds in ogenschouw nemen, niet tot de rebeliserende uitgevers. Hoewel zijn uitgaven varieerden van orthodox-religieuze tot zeer verlichte werken, hadden ze zelden een politieke lading. De zeldzame keren dat hij zich op politiek terrein waagde, betrof het uitgaven die door hun gematigde karakter binnen de grenzen van het oorbare bleven. Alleen in 1793, toen veel patriotten meenden dat een Franse bevrijding op handen was, waagde Blussé zich met John Adams' *Antwoord op het werk van den heer Thomas Paine, getiteld rechten van den mensch aan een politiek opiniërende uitgave*. Zoals de titel reeds aangeeft, betreft het een zeer milde variant op het in Nederland verboden werk van de Amerikaanse auteur Thomas Paine.

In 1793 hielden de Dordtse stadsbestuurders ernstig rekening met een Franse inval. Op bovenstaande gravure van K.F. Bendorp (gemaakt naar M. Schouman) zijn defensiemaatregelen zichtbaar die de stad nam. Het is de afsluiting van de monding van de Kil met vlotten en gewapende sloepen: *'De canonneer-chaloupen en andere vaartuigen in de Dordrechtsche Kille op den 29sten Maart 1793'*. (foto Stadsarchief Ron de Bruijn)

Ook Blussé's advertentie voor een aantal van zijn uitgaven in uitgerekend de illegale *Duinkerksche Courant*, waarin boekverkopersadvertenties schaars zijn, zou kunnen worden opgevat als een voorzichtig signaal aan zijn patriottische medeburgers nog steeds aan de 'goede kant' te staan. Misschien wilde Blussé het radicaal patriottisch segment van het lezerspubliek erop attenderen dat zij bij hem terecht kunnen voor een groter assortiment dan alleen bovengrondse lectuur. De vestigingsplaats van zijn uitgeverij was immers bijzonder gunstig om als doorvoerhaven te dienen voor verboden publicaties vanuit het zuiden. Dordrecht had van de Hollandse steden de meest directe verbinding met de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk waar in plaatsen als St. Omer en Duinkerken allerlei clandestiene publicaties werden gedrukt en die vervolgens naar de Republiek gesmokkeld werden. Het is echter waarschijnlijker dat niet Blussé maar zijn Dordtse collega's Jan de Leeuw en Jan Krap de schakel waren in het illegale distributienetwerk. De uitgeverspolitiek van laatstgenoemd illustre duo staat in interessant contrast met die van hun veel braver partijgenoot Pieter Blussé. Omdat zij met hun uitgaven regelmatig op de rand balanceerden van wat nog door de beugel kon, zijn de lotgevallen van dit uitgevershuis illustratief voor de speelruimte die uitgevers ten tijde van de restauratie nog was gegund, wanneer zij, anders dan Blussé, de moed hadden de grenzen te verkennen.

Uitgeverij Krap en De Leeuw, een contrast

Toen Jan Krap en Jan de Leeuw na de machtswisseling in 1787 door het Rotterdamse stadsbestuur werden gedwongen de stad te verlaten en hun boekhandel in 1788 naar Dordrecht verplaatsten, was De Leeuw, 'die schurk' volgens een in Rotterdam roulerend vlugschrift, het 'vlugten meer gewend'.¹ In 1781 had hij, als gevolg van een voor hem belastende verklaring van de Rotterdamse drankhandelaar Hendrik Holtus van Rotterdam naar Den Haag moeten vluchten. Juist op tijd, want op 14 maart 1782 werd hij bij verstek veroordeeld tot verbanning en boete. Holtus had geprobeerd na zijn arrestatie wegens fraude met een partij jenever het vege lijf te redden door de schout ongevraagd kond te doen van een van zijn andere illegale activiteiten: de opslag van circa 1600 exemplaren van het verboden pamflet van Van der Capellen, *Aan het volk van Nederland*. De Rotterdamse drukker Jacobus Bronkhorst zou dit pamflet hebben gedrukt maar het brein achter deze onderneming was, zo verklaarde Holtus met stelligheid, Jan de Leeuw. Holtus 'zegt zoo veel hem voorstaat dat De Leeuw zulks het eerst heeft voorgeslagen en in de onderneming van dat werk het ieverigst (...) geweest is'. De voorzorgsmaatregelen van het drietal om ontdekking te voorkomen in de vorm van de afspraak 'dat Bronkhorst in gevalle van surprise de gedrukte bladren uit een der vensters van zijn drukkerij zoude gooyen', bleek helaas onvoldoende toen een van de compagnons besloot het met de justitie op een akkoordje te gooien. Toch was het niet Holtus die vrijuit ging – 'een man van hooge jaeren en een zwaerlijvig gestel', wiens gezondheid door zijn langdurige gevangenschap dermate werd ondermijnd dat zijn echtgenote zich geroepen voelde zelfs een smeekschrift aan Willem V te richten om hem vrij te krijgen – maar Jan de Leeuw die er min of meer zonder kleerscheuren af kwam. Zijn verklaring slechts de inbinder van het gewraakte pamflet te zijn geweest, werd geaccepteerd waarna hij, in Rotterdam teruggekeerd, doodgemoedereerd doorging met het uitgeven van subversief

¹ H.C. Hazewinkel, 'Rotterdamse boekverkopers uit de patriottentijd' in: *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann* (Den Haag 1958) 35-58, 57.

drukwerk. Dit tot grote ergernis van onder anderen de orangistische Rotterdamse predikant Hofstede:

wie zou niet gedagt hebben, dat Jan de Leeuw door zulk een genadige sententie verbeterd zou zijn en zich in 't vervolg als een eerlijk boekverkoper gedragen hebben? Maar 't is daar (zo) verre vandaan, dat hy, sedert dien tyd, meer paskwillen en spotprenten dan ooit te voren verkogt heeft en nog daaglijks dien handel met veel debiet blijft voortzetten.

Samen met zijn stadgenoot Jan Krap, met wie de samenwerking vanaf 1785 steeds inniger werd, was De Leeuw onder meer verantwoordelijk voor de uitgave van radicale periodieken als het *Kroegpraatje* en *De Republiek aan de Maas* en van een stuk of wat pamfletten waarvan de titels aan duidelijkheid niets te wensen over laten. Zo kan weinig misverstand bestaan over de revolutionaire teneur van het in 1785 door beiden uitgegeven *De aristocratie ontmomd*, het in 1786 door hen gedrukte *De Vrijheid der drukpers en Het waare nut van welingerichte en op eenen duurzamen voet gebragte oeffenscholen, der Nederlandsche jeugd in den wapenhandel* in hetzelfde jaar.²

Toen zij uit Rotterdam vertrokken, was Krap niet minder berucht dan De Leeuw:

En zijn confrater Van der Krap
Dat is ook een groot lap
Die heeft met hem ook mee gedaan
Die schurke-stukken was hun bestaan.³

Gezien de veel rustiger titels in hun fonds uit de eerste jaren in Dordrecht, achtten beiden het verstandiger zich gedeisd te houden of, waarschijnlijker nog, hun illegale activiteiten achter een overtuigende camouflage te verbergen. Krap wist zich in die tijd zelfs op te werken tot secretaris van het beschavende maar ook zeer beschaafde Dordtse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en kon aanzienlijke Dordtse burgers als de hoofdofficier van justitie mr. J. van den Brandeler tot zijn klantenkring rekenen. In september 1791 verschenen echter de eerste wolken aan de horizon. Ditmaal door het verraad van de Amsterdamse boekverkoper Jan Verlem. Toen hij werd ingerekend vanwege de distributie van satirische levenbeschrijvingen van Willem V verklaarde Verlem deze boeken van de Dordtse firma De Leeuw en Krap te hebben betrokken. Het zou nog twee jaar duren voordat Jan Krap op heterdaad kon worden betrapt. Ongelukkig genoeg juist met een van zijn meest opruiende publicaties.⁴

Waarschijnlijk werd de Utrechtse drukker Pieter Muntendam al wat langer in de gaten gehouden. Hoewel hij het pakket in opdracht van Jan Krap vervaardigde pamfletten *Aan de landlieden wegens de onderwaterzetting van de landerijen* in meerdere porties uitsplitste, volgens een door Krap opgegeven lijstje aan verschillende Dordtse ingezetenen adresseerde en ze apart door verschillende bedienden op het postkantoor liet bezorgen, rook de beampte lont. Hij opende de pakketten en stuitte op een stapel éénbladige pamfletten waarin de plattelandsbevolking werd opgeroepen zich tijdens de verwachte inval van de Franse legers met 'de *Hooivork* en de *scherpe Schop*' te weren. Niet tegen de Franse troepen, maar tegen het eigen leger dat pogingen zou ondernemen landerijen onder water te zetten.

² KB Drukkersregister.

³ Hazewinkel, 'Rotterdamse boekverkopers', 57.

⁴ Het dossier over deze hele affaire heeft als basis gediend voor het hiernavolgende (GAD, ORA, inv. 295).

Alle registers werden opengetrokken om de boeren tot verzet aan te sporen – van een pleidooi voor de goede bedoelingen van de Fransen tot een beroep op het welbegrepen eigenbelang:

En zoudt gij dan, brave Boeren! – zoudt gij dan, Vaders van Kinderen, voor wie gij het brood door uw Kostbaar land en door uwen zuuren arbeid moet winnen – zoudt gijlieden toelaten dat eene OVERSTROOMING uwe vrugtbare Akkers vernielde (...) zoudt gij uwe Vrouwen en Kinderen in gevaar brengen om van honger te vergaan, om dat uw land u geen brood geeft!

De inhoud van dit door Krap eigenhandig geschreven aanplakbiljet was nog wel een graadje ondermijnender dan Paapes biografie over Willem V waarvoor Verlem werd bestraft. Publicaties waarin de stadhouder als een hilarisch personage ten tonele werd gevoerd, waren in deze periode immers gemeengoed, terwijl een oproep tot het saboteren van de nationale verdediging ook in onze tijd als staatsgevaarlijk zou worden aangemerkt.

Toch zou deze explosieve lading niet tot de drukker zijn doorgedrongen. Nadat Muntendam door de Utrechtse officier was opgepakt en tijdens het daaropvolgende verhoor met de inhoud werd geconfronteerd, beweerde hij weliswaar van de inhoud te hebben kennis genomen ‘doch zonder te denken, dat er zooveel in stak’. Bij een later verhoor werd zijn onbegrip geweten aan een door tijdgebrek veroorzaakt misverstand: ‘de gev[angene] zegt die [druk]proef in grooten haast te hebben gelezen, en er dus dat erg niet in te hebben gehad’.⁵

Ook Jan Krap – die ondanks al zijn voorzorgsmaatregelen⁶ onmiddellijk met deze publicatie in verband werd gebracht door Muntendams onzorgvuldigheid Krap's pakket van een rekening te voorzien – verkoos zich tijdens de verhoren van de domme te houden. Deze verhoren spitsten zich vooral toe op de identificatie van het handschrift van Jan Krap. Hij had verzuimd zijn bestelling aan de drukker te ondertekenen. Krap herinnerde zich echter niet een dergelijke brief ooit te hebben geschreven. Toen zijn geheugenverlies hem alle vijf verhoren parten bleef spelen, besloot de officier een commissie van handschriftdeskundigen te benoemen. Zes schoolmeesters⁷ werden uitgenodigd zich te buigen over de identiteit van het handschrift van de gewraakte brief en ander door Krap geproduceerd schrijfwerk. Ondanks het in allerijl verzamelde belastende materiaal –waaronder een rekening van zijn hand voor leveranties aan hoofdofficier Van den Brandeler zelf – bleek deze onderzoekscommissie niet bij machte een eenduidige uitspraak te doen. Haar slotconclusie ‘dat het hun volstrekt ondoenlijk is, volledig te kunnen verklaaren, en veel minder zodanigen verklaring met eeden te bevestigen dat namentlijk die bewuste stukken door eenen hand al of niet zouden zijn geschreeven’, was niet het harde bewijs waar de hoofdofficier op had gehoopt toen hij de commissie in het leven riep.

⁵ Toch had Jan Krap zowel in de vormgeving van de tekst (hoofdletters en cursief voor de zinsneden waarin de kern van de boodschap wordt samengevat) als in zijn taalgebruik (spreektaal en korte zinnen die zich goed leenden om te worden voorgelezen) rekening gehouden met een doelgroep met een niet al te hoge leesvaardigheid.

⁶ Waaronder het verzoek aan de drukker de pakketten ‘zonder schrift erbij’ te verzenden.

⁷ Drie Dordtse meesters (J. Ostome, G. Krol en W. Papenhuijzen) en drie Rotterdamse meesters (J. Ronsdorff, H. Broedelet en E. Vermeulen) bogen zich in 1793 over de handschriften.

AAN DE LANDLIEDEN

WEGENS DE

ONDERWATERZETTING VAN DE LANDERIJEN.

Waardige Landgenooten! Best en nuttigst deel der Nederlanders! — Gij, die alle standen der Maatschappij voedt en onderhoudt! — Aan u moet de belangloze Stedeling eenen Raad geven, wiens opvolging van den uitersten dienst voor het Vaderland kan zijn. Het Land staat door vreemde Soldaten overvallen te worden. De Oorlog is door de Franschen aan DE REGEERING van ons Land verklaerd. Deze *Regering* wil, om zich te verdedigen, uwe *Kostlijke Landerijen* door HET ALVERMELENDE WATER DOEN OVERSTROOMEN, en zij wil *ulieden daar selven* toe gebruiken. Maar wij bidden u, lieve Landlieden! staat dit niet toe! — Veel min dan dat gij er de hand toe leenen zoudt,

moet gij deze *schriklijke verwoesting met alle magt te keer gaan*. — Hoort eens, of gij Prinsgezind zijt, of dat gij anders denkt, — komen de Franschen in 't Land, dan zullen zij volftrekt geen de minste schade aan u of uw goed toebrengen. In al de landen van Duitschland en Brabant, die zij overwonnen hebben, roofden noch plunderden zij nergens, en het is eene staale wet bij de Fransche Legers, dat geen van hun de hand aan het goed der Ingezeetenen mag slaan, of hij wordt oogenbliklijk gedood. — Daar en boven, hoe de Regeering of de Prins het Land willen verdedigen, al zetten zij alles onder water, dan hebben de Franschen nog zo veele middelen van allerlei tuig, dat het onmooglijk, volftrekt onmooglijk is, om er de Franschen uit te houden.

En zoudt gij dan, brave Boeren! — zoudt gij dan, Vaders van Kinderen, voor wie gij het brood door uw Kostbaar land en door uwen zuuren arbeid moet winnen — zoudt gijlieden toelaten dat eene *OVERSTROOMING* uwe vrugthare Akkers vernielde, en die Akkers voor eenige jaaren onbruikbaar maakte, — zoo dat al uw zweet en bloed van drie jaaren tijds niet genoegzaam was, om dat te herwinnen? *Zoudt gij uwe Vrouwen en Kinderen in gevaar brengen om van honger te vergaan, om dat uw land u geen brood geeft!* — Neen, brave Boeren, gebruikt liever de *Hooivork* en de *scherpe Schop* om elk, die *durft ondernemen, om u hier door arm te maken, af te weeren, of neer te vellen!*

Daar en boven, — als de Franschen komen worden alle *TIENDEN*, die *godloze afkneveling van uwen zuuren arbeid*, afgeschaft, en gij zult niet anders behoeven op te brengen dan eene behoorlijke huur, en als het uw eigen land is, *volftrekt geen duit*. — De lasten zullen veel vermindert worden, om dat er dan veele opvreeters van het Land worden afgeschaft, en gij zult dus in inkomsten vermeederen en wel vaaren.

Volgt derhalven mijnen raad, lieve Landgenooten, en laat u niet misleiden door *dezulken* DIE U ONGELUKKIG WILLEN MAKEN OM HUNNEN VAL TE VERTRAGEN!

Het Dordtse stadhuis waar Jan Krap op 12 februari 1793 gevangen werd gezet en waar de verho-
ren plaatsvonden (Stadsarchief, Gemeentelijke Prentenverzameling V 2,19)

Ook een poging van de hoofddofficier de procedure zo lang te traineren dat Krap in zake-
lijke problemen zou komen en voor de verleiding zou bezwijken het proces met een
bekentenis te versnellen, sorteerde geen effect. Krap bleef zwijgen als het graf. Wat de
hoofddofficier ten eerste verbaasde omdat Krap's langdurige detentie zijn bedrijf inder-
daad op de rand van een bankroet had gebracht. Hoewel Van den Brandeler, zoals hij
schrijft aan zijn Utrechtse collega, over voldoende aanwijzingen beschikt om te mogen
concluderen dat Krap zeer wel weet 'dat er geen middel is om hem los te krijgen en dat
alles stil staat', kiest hij vooralsnog geen eieren voor zijn geld. De Dordtse hoofddofficier
doelt hiermee op een door de cipier onderschept, wanhopig kattebelletje van Krap's echt-
genote en een wat langer epistel van Krap's kompaan De Leeuw. Mocht Jan Krap na de
boodschap van zijn vrouw – 'alles staat stil daar komt niets in' – nog aan de ernst van de
situatie hebben getwijfeld, dan zal de brief van zijn collega aan die onzekerheid een eind
gemaakt hebben. Jan de Leeuw beschrijft uitgebreid de rampzalige neerwaartse spiraal
waarin een achttiende-eeuwse boekhandelaar wiens kredietwaardigheid in het geding is,
terecht kon komen:

De van dag tot dag onaangenamer wordende omstandigheden nopen mijn dezen aan
Ued. te zenden. Uw vrouw en ik hebben tot heden alles gedaan wat mogelijk was om
uwe zaak behoorlijk aan den gang te houden, dit heeft enigsints kunnen geschieden zo
langen gij in het ordinair credit bleef; dan door de lankwijligheid uwer zaak raakt uw
credit ten einden en men weigerd u goederen te zenden ten zij ge ogenblikkelijke beta-
lingen doet; diegeenen welken penningen, zo van onze compagnieschap als van u in
privée hebben moeten, vorderen ten scherpsten betalingen; (...) daar en tegen kunnen
wij van die geene welke aan u schuldig zijn geen betalingen bekomen, meest alle

weigeren te voldoen (...) eenigen uwer calanten hebben u om meerder te leveren, bedankt.

De problemen waarin de firma Krap en De Leeuw door Kraps gevangenschap verzeild raakte, zijn illustratief voor de kwetsbare positie van boekhandelaars in de achttiende-eeuwse krediet economie.⁸ Het verband tussen vertrouwen, kredietwaardigheid en reputatie is zeker voor deze tak van handel essentieel, maar is als aspect van de toenmalige economie nog nauwelijks onderzocht. De handelsvormen binnen het boekhandelaarsbedrijf, variërend van de steeds meer in onbruik rakende vormen van 'change' tot de veel modernere 'commissiehandel', waren gebaseerd op een permanente rekening-courant die, in gunstige gevallen, slechts per jaar maar vaak ook per twee of drie jaar werd vereffend. De gevonden balansen van Pieter Blussé geven een indruk van de bedragen die hiermee gemoeid waren. Zo heeft hij in 1773 over het voorafgaande jaar bij zijn collega's nog een bedrag te vorderen van f 1.124:8:4 terwijl hijzelf over 1772 aan andere boekhandelaars nog een bedrag van f 1.332:16:- schuldig is. Door dit kredietstelsel was men voor een goede gang van zaken in sterke mate afhankelijk van het vertrouwen van collega's. Wanneer dit vertrouwen, om wat voor reden dan ook, niet langer aanwezig was, kon men in een zichzelf versterkend proces richting faillissement belanden. Aan de ene kant belaagd door crediteuren die hun leveranties stopzetten totdat boter bij de vis wordt geleverd, aan de andere kant klem gezet door weigerachtige debiteuren die zekerheid wilden alvorens ze tot betaling zouden overgaan.⁹ Het verwerven en vervolgens handhaven van een goede reputatie, niet alleen bij de klanten maar ook bij collega's, was van cruciaal belang. Blussé's op het eerste gezicht wat eigenaardig aandoende dreigement 'van openbare prostitutie' aan het adres van een van zijn debiteuren, waarmee hij doelde op het openlijk te schande maken van deze schuldenaar, krijgt hierdoor een grimmiger dimensie. In dit licht bezien is het niet verwonderlijk dat de bedreigde alsnog besloot zijn schulden te voldoen.

Vanuit dit oogpunt is het eveneens begrijpelijk dat het merendeel van de boekhandelaars zich er wel voor wachtte met justitie in aanraking te komen. Zelfs wanneer geen bewijzen te vinden waren voor hun eventuele betrokkenheid bij de druk van een omstreden publicatie, zoals in het geval van Jan Krap, was alleen een verdenking, zeker in combinatie met een langgerekt voorarrest, al voldoende aanleiding voor collega's hun kredietwaardigheid in twijfel te trekken. Met alle gevolgen van dien. Met deze factor is in de geschiedschrijving over censuur totnogtoe onvoldoende rekening gehouden. Waardoor de relatief milde straffen in de Republiek en de mogelijkheid van de ene naar de andere provincie uit te wijken, al te snel tot de beeldvorming hebben geleid dat de Republiek een Mekka voor boekverkopers en schrijvers zou zijn geweest. In de geschiedschrijving over dit onderwerp worden een aantal risico's niet meegewogen.¹⁰ Vergeleken met de

⁸ De orangistische Rotterdamse boekhandelaar Abraham van Batenburg overkwam hetzelfde. Hij was in 1787 vanwege het te koop hangen van een oranjegezd liedje tot een hoge geldboete en drie maanden gevangenisstraf veroordeeld die hij vanwege de Pruisische inval niet hoefde uit te zitten, maar die hem wel geldzorgen en een dusdanige reputatie had bezorgd, dat hij in behoeftige omstandigheden kwam te verkeren.

⁹ Het plaatsen van nep-advertenties was dan ook niet zonder reden een regelmatig toegepaste methode om zich schuldeisers en vooral aspirant-schuldeisers van het lijf te houden door de schijn van kredietwaardigheid op te houden [A.J. Hanou en W.R.D. van Oostrum, 'Cornelis Heyligert: Apekees, en het faillissement van een Leidse boekdrukkerij in 1792', *Spektator* 4 (1974-1975) 290-295].

¹⁰ Jongenelen wijst in dit verband ook op de werking die uitgaat van preventieve censuur en geeft een aantal voorbeelden van werken die nooit formeel zijn verboden omdat ze al bij voorbaat werden onderschept (Jongenelen, *Van smaad tot erger*, v-vi).

kans op een vroegtijdig einde aan de galg of andere minder aangename sensaties waarmee een aantal andere Europese overheden drukkers van verboden lectuur kon confronteren, komen de sancties in de Republiek misschien als niet al te ernstig over. Maar dat betekent niet dat Nederlandse uitgevers vrij waren in hun beleid. In het gunstigste geval riskeerde men inbeslagname van het drukwerk.¹¹ In minder gunstige gevallen bestond er het risico van al dan niet langdurige gevangenschap of moest men, beroofd van vaste inkomsten, op stel en sprong de eigen woonplaats verlaten.

Dat overkwam Jan Krap die op 17 september 1793 uit zijn ‘voorlopige’ arrest werd ontslagen omdat er na zeven maanden nog steeds geen sluitende bewijzen voor zijn betrokkenheid waren.¹² Zijn opluchting zal van korte duur zijn geweest. Omdat men hem niet met justitiële middelen kon aanpakken, werd op diezelfde dag nog tot een politieke maatregel besloten. Krap werd gesommeerd binnen veertien dagen Dordrecht te verlaten en er nooit meer terug te keren.

Twee jaar later al was Jan Krap weer prominent in de stad aanwezig om zijn Dordtse ‘medeburgenen’ geluk toe te wensen ‘wegens den overtocht der Fransche Republikeinen over den Rhijn’.¹³ Na de ditmaal succesvolle inval van de Fransen – geholpen door boeren die weigerden hun landerijen onder water te zetten – nam Jan Krap zitting in het voorlopige gemeentebestuur van Dordrecht. Hij deed dit samen met Pieter Blussé, Pieter van Beest en enkele andere in allerijl verkozen burgers.

De Franse troepen onder Generaal Pichegru trekken op 10 januari 1795 bij Zaltbommel de Waal over. Dordrecht wordt op 19 januari bezet.

¹¹ In een tijd waarin bij de produktie van boeken de papierkosten en het drukloon de belangrijkste kostenfactor vormden, was dat een grote financiële tegenvaller. Dongelmans berekende dat deze posten 40 tot 50 procent van de proportionele kosten uitmaakte (Dongelmans, *Johannes Immerzeel junior*, 147).

¹² GAD, ORA, inv. 182.

¹³ J. Az. Krap, *Gelukwensch aan mijne medeburgenen, wegens den overtocht der Fransche Republikeinen over den Rhijn. Uitgesproken in de Societeit tot behoud van vrijheid en gelijkheid te Dordrecht, den 11 september 1795. Het eerste jaar der Bataafsche vrijheid* (Dordrecht 1795).

AGENDA

Dinsdag 24 oktober 2000

Aanvang 20.00 uur in Het Hof:

Lezing naar aanleiding van het verschijnen van deel 3 van de Geschiedenis van Dordrecht. Na de pauze is er een lezing door de heer Jan Burgers over zijn boek *Rijmkroniek* (o.a. over Melis Stoke).

Tentoonstelling Dordrecht anno 1900

Vanaf *zaterdag 4 november tot eind december* is in het Stadsarchief een tentoonstelling te zien van werk van de Dordtse fotograaf Henricus Johannes Tollens (1864-1934).

Tollens ging op 17-jarige leeftijd in de leer bij fotograaf Karel Le Grand, later eveneens bij de bekende J.G. Hameter.

Tollens wordt beschouwd als een van de eerste kunstfotografen in ons land. Bij het beoefenen van de kunstfotografie experimenteerde hij met chemische middelen en diverse afdruktechnieken. Het Stadsarchief kocht recent een zogenaamde *gomdruk* aan van Tollens. Bij deze techniek wordt arabische gom vermengd met verf en daarna op papier gebracht. Vervolgens wordt dit geheel belicht door een negatief, waarna een behandeling in warm water de volgende stap was. Sfeervolle afbeeldingen kwamen zo tot stand.

De door het Stadsarchief aangekochte gomdruk is zo'n sfeervolle afbeelding. De foto toont de Grote Kerk gezien vanuit de Leuvehaven. Aan de hand van ongeveer 120 foto's wordt een beeld geschetst van het Dordrecht van rond 1900.

De tentoonstelling is gratis toegankelijk op *dinsdag tot en met zaterdag van 9.30-16.30 uur* in het Stadsarchief, Stek 13, 3311 XS Dordrecht.

De Grotekerkstoren gezien vanuit de Leuvehaven (gomdruk van H.J. Tollens).

Tentoonstelling Dordrecht anno 2000

Tegelijkertijd met de tentoonstelling van werk van Tollens vindt in het Centrum Beeldende Kunst een expositie plaats waarbij een aantal aspecten van de stad anno 2000 aan de hand van foto's in beeld is gebracht door zes amateurfotografen onder leiding van een professionele fotograaf. Door beide tentoonstellingen te bezoeken, krijgt de bezoeker een goed beeld van hoe de stad in de afgelopen 100 jaar veranderd is en wat nog herkenbaar is.

Ook deze expositie is gratis toegankelijk en wel op *woensdag tot en met zaterdag 11.00-17.00 uur, donderdagavond tot 21.00 uur* in het Centrum Beeldende Kunst, Voorstraat 180, 3311 ES Dordrecht.

Een grootscheeps project wordt groots afgesloten

Op 2 november 2000 brengt het Stadsarchief Dordrecht deel 3 van de Geschiedenis van Dordrecht (periode 1813 tot heden) uit. Daarmee wordt het omvangrijke project Stads-geschiedenis, dat in 1994 is gestart, afgesloten. Ter gelegenheid hiervan organiseert het Stadsarchief in de maanden november en december een aantal activiteiten met het doel een zo groot mogelijk deel van de inwoners van Dordrecht en omgeving in aanraking te brengen met de eigen geschiedenis. Het centrale thema waarbinnen de verschillende activiteiten worden ingepast, is *verandering en herkenning*. Verandering omdat in de afgelopen twee eeuwen de samenleving in een stroomversnelling is gekomen; herkenning omdat veel zaken uit die periode nog tastbaar op straat aanwezig zijn.

De activiteiten bestaan uit:

1. Een symposium over '*Riviersteden, verandering en herkenning*'.
2. De presentatie van deel 3 van de Geschiedenis van Dordrecht.
3. Het verzorgen van een tentoonstelling.

De genoemde activiteiten zullen alle plaatsvinden in het Energiehuis (de oude centrale) aan de Noordendijk 148. Aan alle drie activiteiten kan door een ieder gratis worden deelgenomen.

Ad 1. Symposium '*Riviersteden, herkenning en verandering*'.

Aan de totale Geschiedenis van Dordrecht is zes jaar lang door een groot aantal auteurs, onderzoekers en vrijwilligers gewerkt. Het resultaat is een nieuwe kijk op het Dordtse verleden. Daarbij worden de lijnen doorgetrokken naar de tegenwoordige stedelijke samenleving. Ter gelegenheid van de afronding van dit project organiseert het Stadsarchief op *donderdag 2 november 2000 van 13.00-16.00 uur* een symposium onder de titel *Riviersteden, herkenning en verandering* in het Energiehuis te Dordrecht.

Daarin wil het Stadsarchief niet alleen Dordrecht centraal stellen, maar ook een vergelijking maken met andere riviersteden in het land.

Waardoor is Dordt zo geworden als het nu is? En wat is daar zo typisch Dordts aan? Hoe is dat in andere riviersteden gegaan? Wat verbindt en scheidt de Nederlandse riviersteden? Hoe worden andere steden beïnvloed door de erfenis van het verleden? Welke kansen en beperkingen bood en biedt de ligging aan de rivier in het verleden en nu?

Die erfenis kan een welkom geschenk maar ook een loden last betekenen. De meest zichtbare erfenis is de vorm van de stad. Sommige riviersteden zijn tot vandaag de dag aan één kant van de rivier gebleven en hebben door enorme stadsuitbreidingen in één richting hun centrum steeds meer a-centrisch zien worden. Andere steden hebben al lang geleden de sprong over de rivier gemaakt. Sommige steden hebben zich in de loop van de tijd van het water afgekeerd, in andere steden geeft de rivier een enorme impuls aan economie en toerisme. Enkele steden hebben zwaar te lijden gehad van verwoesting van het centrum, veroorzaakt door de oorlog of door sanering, terwijl andere hun historische centrum na soms grote inspanningen hebben weten te bewaren.

De sociaal-economische situatie in de stad is al evenzeer een erfenis van het verleden. Dordrecht maakte in de laatste twee eeuwen de overgang van handelsstad naar industriestad door. Sinds de laatste decennia is een heroriëntatie naar een vernieuwde diensten-

sector gaande. Ook andere riviersteden hebben deze heroriëntatie moeten of willen door-
maken. Hoe is de stand van zaken tegenwoordig? Welke rol is weggelegd voor het Gro-
testedenbeleid en hoe kunnen steden van elkaar leren?

En dan de cultuur van de stad. Van oudsher had Dordrecht een vooraanstaand en bloeiend
cultureel leven. Tegenwoordig profileert het zich als monumentenstad, maar ook als
dichtersstad. Op vele gemeentelijke publicaties prijken tegenwoordig enkele dichtre-
gels. Ook in dit opzicht staat Dordrecht niet alleen. Tal van andere steden ontpoppen
zich als culturele centra. Waar liggen de overeenkomsten en verschillen? Welke priori-
teit heeft het cultuurbeleid?

Doel van het symposium is om per thema – ruimte, sociaal-economische situatie en
cultuur – de Dordtse bevindingen te vergelijken met die van andere riviersteden. Deze
steden zijn respectievelijk Nijmegen, Deventer en Maastricht, steden die op een bepaal-
de manier lijken op Dordrecht, maar op andere manieren weer heel verschillend zijn.
Dat zal gebeuren in zes bijdragen, die ingaan op de vraag hoe de historische ontwikke-
lingen deze steden gevormd hebben en hoe zij met die erfenis omgaan. Tenslotte zal de
vraag gesteld worden wat de gezamenlijke identiteit van de Nederlandse riviersteden is.
Het symposium richt zich op bestuurders, (stads)historici, stedenbouwkundigen en an-
dere geïnteresseerden.

Programma:

12.45 - 13.00 ontvangst

13.00 - 13.10 opening door dr. Ch. Jeurgens, gemeentearchivaris van Dordrecht.

13.10 - 13.15 dagvoorzitter prof. dr. P. Kooij

13.15 - 13.50 *Ruimtelijk: Dordrecht en Nijmegen*

1. Prof. dr. ir. R. Smook, hoogleraar stedenbouwkunde aan de TU te Delft
2. Dhr. Van Beers, manager binnenstad van de gemeente Nijmegen (on-
der voorbehoud)

13.50 - 13.55 dagvoorzitter

13.55 - 14.30 *Sociaal-economisch: Dordrecht en Deventer*

1. Drs. F.J.W. Visser, hoofd Sociaal-Geografisch Bureau van de gemeen-
te Dordrecht
2. Drs. J. van Lidth de Jeude, burgemeester van Deventer

14.30 - 14.35 dagvoorzitter

14.35 - 14.50 Thee

14.50 - 15.25 *Cultuur: Dordrecht en Maastricht*

1. Dhr. P.C. Jorissen, directeur veilinghuis A. Mak Sinds 1839 BV te Dor-
drecht
2. Mr. Th.J. van Rensch, plaatsvervangend rijksarchivaris Rijksarchief in
Limburg.

15.25 - 16.00 Discussie o.l.v. prof.dr. P. Kooij

Pauze & borrel.

Omstreeks 16.30 uur start het programma rondom de presentatie en aanbidding van deel
3 van de Geschiedenis van Dordrecht.

Aanmelding: onder vermelding *symposium riviersteden* schriftelijk of per e-mail bij het Stadsarchief Dordrecht, Stek 13, 3311 XS Dordrecht.

E-mail: Stadsarchief@kun.dordrecht.nl.

U krijgt dan het programma en routebeschrijving toegestuurd.

Aan de deelname zijn *geen* kosten verbonden.

Ad 2. Presentatie deel 3 van de geschiedenis van Dordrecht

Op 2 november wordt na afloop van het symposium om 16.30 uur deel 3 van de Geschiedenis van Dordrecht feestelijk gepresenteerd. Het eerste exemplaar zal door de burgemeester van Dordrecht in ontvangst worden genomen. Tevens vindt de opening plaats van de tentoonstelling *Herkenning en Verandering, 200 jaar bedrijvigheid in Dordrecht*.

Ad 3. Tentoonstelling: Herkenning en verandering, 200 jaar bedrijvigheid in Dordrecht

In het door de Verenigde Naties tot het jaar van de industriële monumenten uitgeroepen jaar 2000, organiseert het Stadsarchief Dordrecht in de monumentale voormalige energiecentrale aan de Noordendijk in Dordrecht een tentoonstelling over de economische bedrijvigheid in de stad uit de voorbije twee eeuwen.

Niet zonder reden kiest het Stadsarchief voor die plek. Deel 3 van de Geschiedenis van Dordrecht heeft betrekking op de 19e en 20e eeuw; een periode die voor een belangrijk deel in het teken stond van industrialisatie. In de enorme hallen van de oude centrale komt dat onderdeel van de geschiedenis wel heel dichtbij. Dat is ook de bedoeling. In het verlengde van de presentatie is het voormalige ketelhuis van de oude centrale ingericht als tentoonstellingsruimte. Aan de hand van historisch filmmateriaal, zo'n 100 affiches van bedrijven en groeperingen, industriële objecten, foto's en documentatiemateriaal wordt een beeld gegeven van de economische bedrijvigheid binnen de stad in de afgelopen twee eeuwen. Daarnaast zijn beelden en herinneringen te zien aan 100 jaar sociaal-democratie.

Aan de hand van Dordts historisch filmmateriaal, circa 100 affiches van Dordtse bedrijven en groeperingen uit deze periode, industriële objecten waarvan sommige in bedrijf zullen zijn, foto's, archiefstukken en documentatiemateriaal wordt een beeld geschetst van de veranderingen in de afgelopen twee eeuwen. In de tentoonstelling is onder meer aandacht voor de scheepsbouw, metaalindustrie, voedings- en genotmiddelenindustrie, vervoer, chemische industrie, bank- en verzekeringswezen, drukkerijen en uitgeverijen, energiebedrijven en landbouw en visserij.

Het Stadsarchief biedt de leden van Oud Dordrecht de mogelijkheid gebruik te maken van een rondleiding door de tentoonstelling op *vrijdag 3 november*. Indien u belangstelling heeft hiervan gebruik te maken, verzoekt de redactie u dit vóór 10 oktober kenbaar te maken aan mevrouw Q. Verwaal. Het bestuur zal vervolgens het Stadsarchief melden hoeveel personen graag rondgeleid worden.

De tentoonstelling wordt gehouden van *3 tot en met 5 november 2000*.

De tentoonstelling is te zien op 3 en 4 november van 10.00-17.00 uur en op 5 november van 12.00 tot 17.00 uur. Energiehuis (oude Centrale), Noordendijk 148 te Dordrecht. Parkeergelegenheid is aanwezig, loopafstand vanaf NS-station ongeveer 15 minuten. De toegang is gratis.

Voor verdere *informatie* over de verschillende activiteiten kunt u terecht bij J. Alleblas, R. Benschop en Ch. Jeurgens van het Stadsarchief Dordrecht, Stek 13, 3311 XS Dordrecht. Telefoon 078-6492311.

Historische atlas Simon van Gijn

Van 8 juli tot en met 15 oktober 2000 kan in het Dordrechts Museum de tentoonstelling ‘Geschiedenis in beeld’ worden bezocht. Deze expositie maakt deel uit van een groter geheel. In het Rijksmuseum in Amsterdam en in het Historisch Museum Rotterdam is tegelijkertijd onder dezelfde naam eenzelfde soort tentoonstelling ingericht. De personen die in het verleden deze collecties opbouwden, waren respectievelijk Simon van Gijn (de bekende Dordtse bankier), de Amsterdamse boekhandelaar/antiquaar Frederik Muller en de Rotterdamse houthandelaar Abraham van Stolk.

De collectie tekeningen, aquarellen, kaarten en foto's die de Dordtenaar Simon van Gijn (1836-1922) aanlegde, groeide uit tot het respectabele aantal van 25.000 stuks. De verzameling is een weergave van vooral de Nederlandse geschiedenis. Hoewel de genoemde collectie van Stolk 100.000 afbeeldingen omvat, is hetgeen Van Gijn bijeenbracht onder de naam van *Historia Batava Illustrata*, van groot belang en genoot tijdens het leven van Van Gijn internationale bekendheid. Een dergelijke historische verzameling staat bekend onder de benaming *Atlas*. Daarnaast bracht Van Gijn ongeveer 6.000 prenten en schilderijen over de geschiedenis van Dordrecht bijeen. Deze atlas staat bekend onder de naam *Dordracum Illustratum* en wordt met grote regelmaat geraadpleegd door archiefmedewerkers en onderzoekers op het Stadsarchief. Er verschijnen slechts weinig boeken over de Dordtse geschiedenis waarbij geen gebruik is gemaakt van de verzameling D.I. Ook de redactie van Oud-Dordrecht maakt met grote regelmaat dankbaar gebruik van D.I.

Simon van Gijn verzamelde bovendien nog zo'n 11.000 portretten van vooral historische figuren.

Wat bewoog mannen als Simon van Gijn dergelijke collecties op te zetten? De belangrijkste drijfveer bij verzamelaars als Muller, Stolk en Van Gijn is een sterke verbondenheid met het vaderland. Na de terugkeer van de Oranjes uit Engeland in 1813 werd het nieuwe koninkrijk snel gevestigd. De vaderlandsliefde werd onder meer via het onderwijs, gezangen en geschriften aangekweekt en de nieuw benoemde adel zorgde voor een stevig draagvlak van de monarchie. Van Gijn geloofde ook dat het heden beter te begrijpen is wanneer er kennis wordt genomen van het verleden: *‘Het verleden is een spiegel voor het heden, en wie zijn eigen tijd, het heden, goed wil begrijpen en verstaan, dient geen algehele vreemdeling te wezen in de toestanden van het verleden, waaruit die van het heden haar oorsprong namen’*.

Mevrouw J. Beijerman-Schols die de collecties als geen ander kent, stelde uit de enorme hoeveelheid materiaal een fraaie expositie samen – verdeeld over vijf zalen – waaruit de veelzijdige belangstelling van Van Gijn blijkt. De maritieme geschiedenis heeft – zo lijkt het – de voorkeur van Van Gijn gehad. Zeeslagen en afbeeldingen van zeehelden konden op zijn warme belangstelling rekenen. De *Historia Batava Illustrata* is een zeer breed opgezette collectie met daarin allerlei historische wetenswaardigheden. De prenten en tekeningen vormden de voorlopers van kranten, tijdschriften, radio en televisie. Belangrijk geachte gebeurtenissen werden wel of niet in opdracht door kunstenaars vastgelegd. De afbeeldingen variëren van ingrijpende branden, het vergaan van een schip, een terechtstelling, een kermis, politieke gebeurtenissen, godsdienstige kwesties tot de tocht met De Ruyter naar Chatham in 1667. De Atlas werd daardoor een geschiedenisboek met veel afbeeldingen en bij de gravure, ets, tekening en aquarel verscheen vaak een tekst.

Een gebeurtenis die in de Republiek opzien baarde, was het aanspoelen van een potvis bij Katwijk aan Zee op 3 februari (de derde van de sprokkelmaand) 1598. De gravure die Jacob Matham ervan maakte (naar een tekening van Hendrick Goltzius) kwam ook in het bezit van Simon van Gijn.

Van heinde en verre trokken belangstellenden naar Katwijk om dit wonder te aanschouwen. Alle lichaamsdelen werden onderzocht en opgemeten.

De bijbehorende tekst van de gravure luidde:

De soute golven wreed afgrondich omghewoelt
door onwedersche locht, met winden stijf ghesmeten
hebben dusch eenen visch bij Catwijck aenghespoelt
ons t' wonderwerck van Godt uut diept der zee doen weten

Elf diujmsche voeten ses en vyftich langh ghemeten
en drij en dertich dick, in Sporckel derden dach
sestien hondert min twee men schreef, maer hoe gheheten
onder walvisch gheslacht men sulcke tellen plach

Met een verwondert hert hem menich ooghs aensach
des menich tongh en mont den heere moste loven:
want nemmermeer ghenoegh men hem gheprijsen mach
wiens hoogste weerd alleen, gaet alle lof te boven

Simon van Gijn zag dat er veel van de Dordtse historie die was opgeslagen in gebouwen, bruggen, straten etcetera verloren ging door afbraak. De 19^e eeuw is berucht door wat er aan prachtige poorten en andere gebouwen door afbraak verloren ging. Hoewel Van Gijn hiertegen weinig kon uitrichten (vergelijk de jaren 60 van de 20ste eeuw), heeft hij de Dordtenaren die na hem kwamen een schat aan informatie nagelaten. Doordat hij schilders en tekenaars, later ook fotografen opdracht gaf voor sloop bestemde bouwwerken te vereeuwigen, kunnen we nog altijd kennismaken met verdwenen zaken. Zijn *Atlas Dordracum Illustratum* schonk hij in 1916 aan het Stadsarchief waar bezoekers in de gelegenheid worden gesteld kennis te nemen van de inhoud.

Simon van Gijn produceerde zelf eveneens voor zijn collectie *Dordracum Illustratum*! De Dordrechtsche Rijschool was op 12 mei 1843 op initiatief van enkele 'voorzitters van de rijkunst' opgericht. In 1868 betrok de rijschool als locatie een gedeelte van het voormalige Armenhuis aan de Vest op de hoek van de Stekstraat. Het 25-jarige jubileum van de rijschool ging ook aan Simon van Gijn niet ongemerkt voorbij. Hij was een verdienstelijk tekenaar en had een grote interesse voor historische kostuums. Het jubileum van de rijschool werd in 1868 gevierd met een feestelijk ruiterspel, een zogenaamde *carroussel*. Van Gijn was als tekenaar, ontwerper en schrijver sterk betrokken bij dit evenement. Hij koos als thema van het ruiterspel het bezoek dat Willem van Oranje en zijn echtgenote met hun gevolg in 1575 aan Dordrecht brachten.

De kostuums werden door hem ontworpen en getekend naar voorbeelden uit zijn prentenverzameling waardoor de kostuums een authentiek karakter kregen. Een bewijs van zijn tekentalent is nog altijd zichtbaar in een door hem getekende voorstelling van de carroussel. De tekening maakt thans deel uit van de verzameling *Dordracum Illustratum* en berust dus op het Stadsarchief.

Caroussel De intocht van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon met hun gevolg in Dordrecht. Pen- en penseeltekening in kleur door Simon van Gijn, 1868. (Stadsarchief, Dordracum Illustratum nr. 2513)

Toen Simon van Gijn als weduwnaar op 5 mei 1922 kinderloos overleed, bleek dat hij bij testament een formidabele schenking deed aan de Vereniging Oud-Dordrecht. De vereniging ontving zijn woonhuis (aan de Nieuwe Haven), de prachtige inboedel (waaronder de kostbare prentenverzameling), de tuin en enkele aangrenzende panden. Bovendien ontving Oud-Dordrecht een bedrag van f 10.000, een grote som destijds. Dat alles onder de voorwaarde dat zijn woonhuis binnen twee jaar als museum moest worden ingericht: *het Museum van Oudheden van de Vereniging Oud-Dordrecht*.

Simon van Gijn had een nauwe band met Oud-Dordrecht. In 1892 had hij samen met de gemeentearchivaris J.C. Overvoorde en kunstschilder Bas Veth de oprichting bewerkstelligd van de Vereniging Oud-Dordrecht. Simon van Gijn zou er tot 1911 voorzitter van zijn. De oprichters van de vereniging hadden zich ten doel gesteld voorwerpen met een historisch belang voor Dordrecht bijeen te brengen in een museum. Het bestuur slaagde erin het museum te realiseren. Eind 1894 werd in de Groothoofdspoor het Museum Oud-Dordrecht geopend. In 1922 werd dit historische museum dus overgebracht naar de Nieuwe Haven.

Wegens een tekort aan financiële middelen was de vereniging Oud-Dordrecht niet langer in staat het beheer over het museum te voeren en droeg zij in 1949 het geheel over aan de gemeente Dordrecht.

Wat gebeurt er na 15 oktober 2000 met de *Historia Batava Illustrata*?

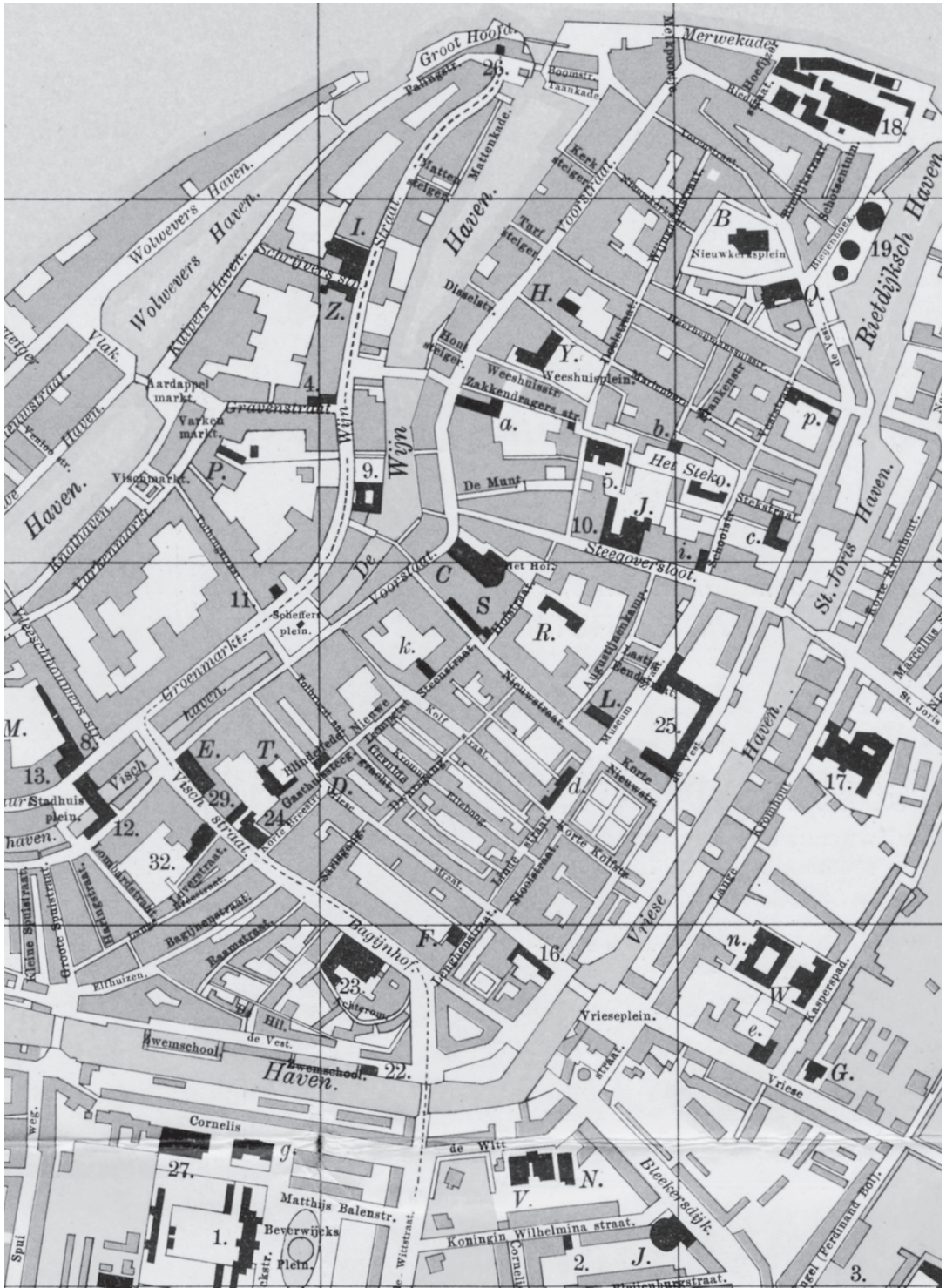
Wanneer er niet snel passende maatregelen worden genomen, ziet de toekomst voor deze Atlas er somber uit. De collectie zal zeker niet terugkeren in het Museum Van Gijn aan de Nieuwe Haven wanneer daar de verbouwing en restauratie zijn gerealiseerd. Momenteel, is de kostbare prentencollectie –mede door de verbouwingen van het Museum Van Gijn- verdeeld over drie locaties: het Instituut Collectie Nederland (circa 10%), het Dordrechts Museum (circa 15%) en het Stadsarchief. Het Stadsarchief zal echter geen blijvend onderdak bieden. Gaat de collectie straks volledig naar het ICN in Rijswijk en is zij daarmee verloren voor Dordrecht? Wordt er wellicht ergens in Dordrecht een gebouw gevonden waar de collectie wordt opgeborgen en wordt zij een slapende collectie die weinig of geen aandacht krijgt?

Hopelijk komt het gemeentebestuur –dat al tegen een duurder uitvallende restauratie en verbouwing van het Museum Van Gijn aankijkt- toch met de juiste oplossing. De *Historia Batava Illustrata* moet de gelegenheid krijgen zich regelmatig te manifesteren door middel van een expositie en onderzoekers moeten er gemakkelijk gebruik van kunnen maken. Aan het uitvoerige materiaal zal het niet liggen. Gevraagd: een goede locatie en een goede beheerder van deze kostbaarheden. Dordrecht is het aan mr. Simon van Gijn verplicht.

De Atlas van Stolk uit Rotterdam zal bij velen bekend zijn, de Atlas van Van Gijn *Historia Batava Illustrata* in veel mindere mate, een reden te meer er nog snel kennis mee te gaan maken in het Dordrechts Museum. Het museum – in de Museumstraat – is tot en met 15 oktober geopend van dinsdag tot en met zondag van 11 uur tot 17 uur.

Foto door J.G. Hameter: Mr. Simon van Gijn in kamerjapon, 48 jaar oud. Hij bekijkt een map met afbeeldingen uit de collectie Dordracum Illustratum (Stadsarchief, Dordracum Illustratum nr. 3344).

Een detail uit 1912

In het juninummer van Oud-Dordrecht werd een plattegrond van Dordrecht uit 1912 opgenomen die op 45% van de grootte werd afgedrukt. De afbeelding die destijds door Morks & Geuze in de handel werd gebracht, blijkt heden ten dage nog veel waardering te ondervinden, gezien de positieve reacties die de redactie mocht ontvangen.

Het komt de redactie aardig voor een gedeelte van de plattegrond wat gedetailleerder te bekijken. De redactie koos voor een gedeelte tussen de Spuihaven/Vriesehaven en de Nieuwe Haven/Wolwevershaven. We staan stil bij een aantal gebouwen en instellingen die na 1912 zijn verdwenen. Soms is dat jammer, soms is dat goed omdat een betere behuizing werd gevonden.

De kaartenmaker hanteerde teksten, maar ook getallen, hoofdletters en kleine letters om daarmee markante zaken aan te duiden. Deze werden in zwart weergegeven op de kaart. Een greep uit verdwenen instellingen die met een cijfer werden aangeduid:

1 Het stadsziekenhuis (Sacramentsziekenhuis/Gasthuis), **2** het Wilhelminaziekenhuis, **4** het Doofstommeninstituut Effatha, **5** de gevangenis/huis van bewaring, **8** de concertzaal, **9** de openbare leeszaal, **11** de Bel(l) Telefoon-Maatschappij, **13** het hoofdbureau van politie, **16** het (militaire) hospitaal, **17** het armenweeshuis, **18** de gasfabriek, **19** gasketels, **22** het badhuis aan de Vest met een zwemschool in de Spuihaven, **23** het Post-en Telegraafkantoor, **24** het kadaster, **25** het Museum, **26** het *Museum Oud Dordt*, **29** het bioscooptheater.

Eveneens verdwenen er gebouwen en instellingen die met een hoofdletter zijn aangeduid, zoals:

B de Nieuwkerk, **E** de Waalse kerk, **F** de Doopsgezinde kerk, **I** de Rooms-katholieke kerk, **P** de synagoge met daarachter de joodse school (beide in 1856 geopend).

Met een kleine letter aangeduid en eveneens verdwenen zijn:

a de Heilige Mariaschool, **b** mulo Stek, **i** de meisjes hogere burgerschool, **k** de Vakterien-school, **n** de ambachtsschool, **o** gymnastiekschool, **p** de diaconiebewaarschool.

Let ook op De Hil, de Raamstraat en het Achterom. Zie de smalle Sarisgang en de voormalige bebouwing achter V&D met de Dwarsgang, Gevulde Gracht, Kromme Elleboog, Kolfstraat, Nieuwe Lampetsteeg en de Steenstraat.

Zie de Bleyenhoek en omgeving in de oude staat: Frankenstraat, Mariënbornstraat, Heer Heijmansuisstraat, de Doelstraat, Wijngaardstraat, Torenstraat, Hoefijzerstraat, de Riedijk, Riedijkstraat en de Schotsentuin.

Merk op dat Molen 'De Maagd' nog aanwezig is aan het einde van de Blekersdijk!

De route van de *Paardentram* werd eveneens ingetekend: start/einde bij het Station, de Stationsweg, Johan de Wittstraat, Bagijnhof, Visstraat, Groenmarkt, dan de Wijnstraat met als eindpunt/beginpunt het Groot Hoofd.

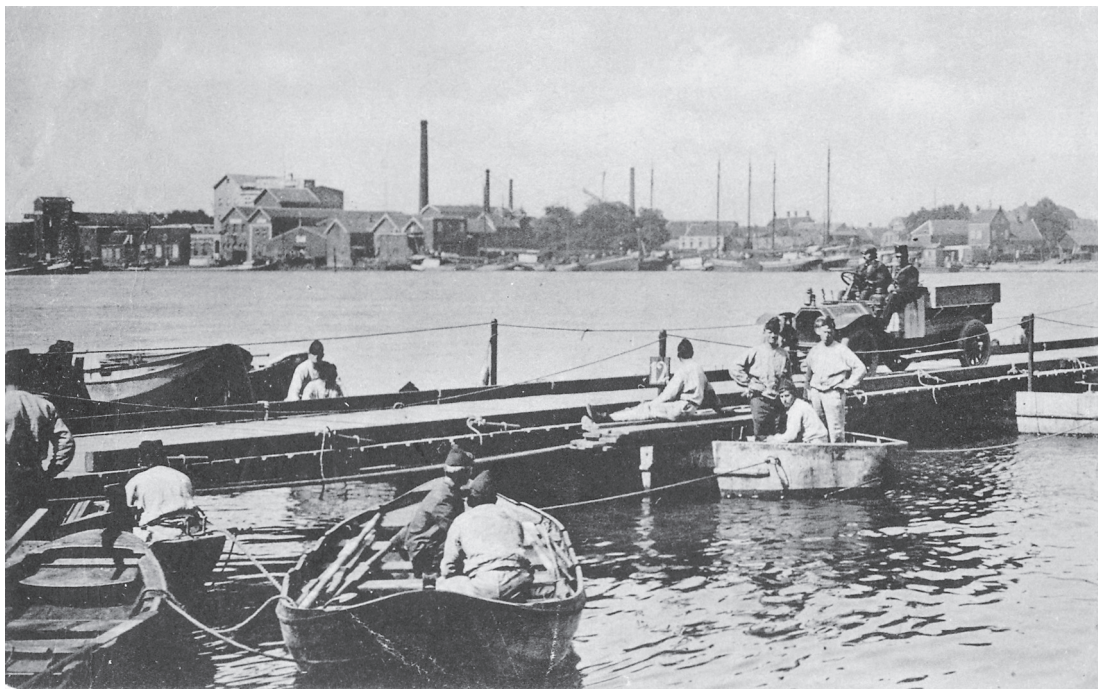
Het Postkantoor en de Pontonniers

In het juninummer van dit blad beeldde de redactie een foto af van het Bagijnhof waarop onder meer het postkantoor te zien is. Tevens is op de achtergrond een groep personen zichtbaar die wordt afgemarcheerd. De personen zijn gekleed in witgrijze pakken. De redactie vroeg zich af of hier sprake was van een groep militairen, van gevangenen of dat de stoet van een andere samenstelling was.

De heer Johan Stavast, een rasechte Dordtenaar en stadsgids, bracht de oplossing. Het betreft hier een groep Pontonniers in werkpak. Waarschijnlijk hebben zij werkzaamheden verricht in de Cornelis de Wittstraat op de Generaliteits- of Landswerf. Dat gedeelte van de Cornelis de Wittstraat is bij oudere Dordtenaren bekend onder de naam *Achter 's Landswerf*. De Landswerf lag langs de Spuihaven tussen de Johan de Wittbrug en de Spuibrug en dateerde van 1640. De werf werd onder andere gebruikt voor de opslag van pontons, sloepen en andere materialen. De Pontonniers zullen op weg zijn naar hun kazerne aan de Buitenwalevest, de Benthienkazerne.

De heer Stavast was eveneens bereid enkele foto's uit zijn omvangrijke collectie tijdelijk beschikbaar te stellen aan de redactie. Zij wil u de beelden niet onthouden.

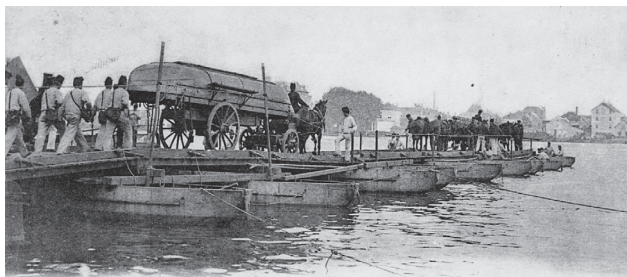
De Pontonniers en Dordrecht zijn ongeveer 350 jaren – zij het met enkele onderbrekingen – met elkaar verbonden geweest. Dordrecht was reeds in het begin van de 17^e eeuw – ten tijde van Prins Maurits – een centraal punt in Holland voor deze militaire tak. De

Pontonniers hebben op 12 augustus 1914 in de Oude Maas een pontonbrug gelegd tussen Dordrecht en Zwijndrecht. Op de achtergrond is het Veerplein en het verdwenen hotel-restaurant *Het witte Paard* zichtbaar. Links op de achtergrond is de rijstpellerij zichtbaar. (Collectie J. Stavast)

stad maakte en leverde het brugmaterieel en zorgde voor de opslag ervan. Hier werden ook de 'pontgasten' aangenomen (vaak schippersknechts) en geoefend. Na een voltooi-de veldtocht werden de pontgasten in Dordrecht afgedankt en werd het brugmaterieel weer opgeborgen. De Pontonniers vormden in die tijd nog geen georganiseerde militaire eenheid. De permanente staf in Dordrecht bestond uit een klein aantal mannen onder leiding van de *capiteyn van de ponten* die verantwoordelijk was voor het onderhoud en de staat van het materieel, zoals pontons, sloepen en platte vaartuigen. Rond 1700 werd de organisatie professioneler aangepakt en werden de Pontonniers een militair korps. Grote faam verwierven de Pontonniers in de Franse Tijd (1795-1813) waar zij actief waren bij de inval van Engelsen en Russen in Noord-Holland in 1799 en bij de inval van de Engelsen op Walcheren in 1809. De Pontonniers vestigden in 1812 hun naam als keurkorps onder leiding van kapitein G.D. Benthien tijdens de terugtocht uit Rusland. Dankzij de heldhaftige inspanningen van de Nederlandse Pontonniers slaagden de uitgeputte restanten van het Franse leger er in de Berezina over te steken. De Pontonniers keerden met slechts acht mensen – onder wie Benthien – terug in het vaderland. Een belangrijke verandering vond er in 1822 plaats. De Pontonniers werden ingedeeld bij het Wapen van de Artillerie. Zij vormen dan de divisie Pontonniers die Dordrecht als standplaats krijgt aangewezen. Na enkele 'uitstapjes', zoals van 1828-1830 in Antwerpen en later in Terheiden streken de Pontonniers in Zutphen neer (1851-1866). Vanaf 1866 zijn de Pontonniers weer waar zij behoren te zijn: Dordrecht. Het betreft twee compagnieën die Zutphen hebben verlaten. Een van de overwegingen was dat die plaats

Het aanvoeren van de volgende ponton voor de te leggen schipbrug in de Oude Maas; omstreeks 1902. (Collectie Johan Stavast)

Pontonniërs op oefening aan het begin van de 20ste eeuw. Het stoomtijdperk is nog in volle glorie, zoals uit dit beeld blijkt. (Collectie Johan Stavast)

wel erg dicht bij de grens met Duitsland was gelegen en dat het kostbare brugmaterieel in Dordrecht veiliger kon worden opgeslagen.

De onvoldoende behuizing van de Pontonniërs in de voormalige infirmerie aan de Binnewalevest werd in 1882 vervangen door de nieuwe Benthienkazerne. De infirmerie was ondertussen overgeplaatst naar het voormalige Leprooshuis in de Vriesestraat.

Als oefenterrein kregen de militairen aanvankelijk een gebied aan de Mijl toegewezen, later werd dit verplaatst naar de Staart.

Bij de mobilisatie in 1914 werden de opgekomen oude lichten verdeeld over het veldleger; Dordrecht behield het zogenaamde Bruggendepôt. Na de demobilisatie keerden de Pontonniërs weer terug in Dordrecht.

In de meidagen van 1940 hebben de Pontonniërs –voornamelijk militairen in opleiding– zich danig geweerd tegen de gelande Duitse indringers. Na de oorlog werden de Pontonniërs als Depôt Bruggen en Vaartuigen weer in Dordrecht gelegerd.

Op 21 augustus 1952 hielden de Pontonniërs vooraf gegaan door hun drumband (die zij van de Dordtse burgerij ten geschenke hadden gekregen) een afscheidsdefilé voor het gemeentebestuur dat zich op de trappen van het Stadhuis had opgesteld. Na honderden jaren werd het contact met Dordrecht verbroken; de Pontonniërs betrokken in Geertruidenberg een moderne kazerne. Daar waren tevens betere oefengelegenheden, doordat het toenemende scheepvaartverkeer rond Dordrecht het niet langer toeliet pontonbruggen te slaan en daardoor het scheepvaartverkeer op te houden. De stad verloor in 1952 de opleidingscompagnie, de vaar- en duikersschool, de staf materieelvoorziening en de regimentsstaf. De vertrekkende genisten werden in de Benthienkazerne tijdelijk opgevolgd door het Korps Commandotroepen.

In 1967 verlieten de laatste militairen Dordrecht en was de stad garnizoensplaats af.

Inhoud

Redactioneel	<i>Gerard Gast</i>	1
Herinneringen aan de Dordtse industrie in de jaren vijftig	<i>Dirk Beels</i>	2
Excursie naar de 's Hertogenbosch	<i>Kitty Hurkmans</i>	6
Een wijnrondje Dordt	<i>Emile Havers</i>	8
Oud-Dordrecht in Zetten, een interview met Prof.ir.W.van Mourik	<i>Beels/Verwaal</i>	12
Uitgeverspolitiek in de 18 ^e eeuw		16
Agenda		25
Historische atlas Simon van Gijn		29
Detail van de kaart uit 1912		34
Het postkantoor en de pontonniers		36
Bestuursleden		39